

BACHELORSCHRIPTIE DEPARTEMENT GESCHIEDWETENSCHAPPEN

Counterfactuals in historische verklaringen

Een wetenschapsfilosofische analyse van counterfactuals in de
historiografie en de epistemologie van deze methodologie

Marte Rachel Bügel

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Geschiedwetenschappen

Begeleider: Prof. Dr. Ed Jonker
Tweede lezer: René Koekkoek

Academiejaar 2013-2014
09-07-2014

Abstract

Het debat rondom counterfactuals in de wetenschapsfilosofie is breed; het raakt aan causaliteit, modale logica en epistemologie. In deze scriptie analyseer ik het gebruik van counterfactuals in de historiografie en bespreek ik hoe we dit een epistemologisch fundament kunnen geven binnen de historiografische methodologie. Ik nuanceer daarmee het verharde debat en differentieer verschillende typen counterfactuals die, zo zal ik betogen, om een pluralistische epistemologie en flexibele, kwalitatieve beoordelingscriteria vragen.

Key Words

---

counterfactuals • history • historiography • thought experiments

---

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	2
I. AFBAKENING BEGRIPPEN; THEORETISCH KADER	4
1.1 COUNTERFACTUALS EN CONTINGENTIE	6
1.2 COUNTERFACTUALITEIT EN MODALITEIT	7
1.3 COUNTERFACTUALITEIT EN CAUSALITEIT	8
1.4 NADERE SPECIFICATIE	10
II. COUNTERFACTUALS, TOEPASSINGEN	14
III. METHODOLOGISCH DEBAT	21
IV. BALANS	29
4.1 EPISTEMISCH PLURALISME	30
4.2 KWALITATIEVE DIFFERENTIATIE	30
AANGEHAALDE LITERATUUR	32

INLEIDING

De voorstelling van alternatieven voor de werkelijkheid is een wijdverbreide menselijke activiteit: mensen zijn geneigd zich mogelijke alternatieven voor te stellen voor gebeurtenissen die reeds hebben plaatsgevonden. Deze mentale toestanden waarin we ons afvragen ‘wat als..’ en ‘als ik nou maar..’ wekten al de interesse van vroege filosofen als Plato en Aristoteles, die nadachten over de epistemologische status van deze subjunctieve stellingen en hun niet werkelijke maar desondanks aannemelijke conclusies.¹ Zo’n ‘wat als’ gedachtenexperiment over alternatieven voor de werkelijkheid, ook wel counterfactual genoemd, bestaat uit assumpties – het antecedent a – en de implicaties van die assumpties – de consequent b – en heeft de structuur ‘als a dan b ’.² Ook professionele historici construeren met enige regelmaat counterfactuals. ‘Als de kogel van John Wilkes Booth de Amerikaanse president Abraham Lincoln had gemist dan...’ of ‘als de Servische nationalist Gavrillo Princip na een mislukte aanslag eerder die ochtend niet later die dag per toeval tegen de koets van Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie was aangelopen...’ Het gebruik van dergelijke gedachtenexperimenten is niet uniek voor de geschiedwetenschap; ze zijn alomtegenwoordig in de wetenschappelijke praktijk, specifiek in wetenschapsgebieden waar empirisch onderzoek als experiment en observatie onmogelijk zijn of bemoeilijkt worden.

Er is iets aan de structuur van de counterfactual dat er voor zorgt dat ze met argwaan worden benaderd; een conclusie afleiden uit iets wat niet werkelijk is gebeurd geeft wetenschappers een ongemakkelijk gevoel; het lijkt epistemologisch ronduit slordig. De relatie met alternatieve geschiedschrijving als ahistorische speculatieve fictie is dan ook snel gelegd. Counterfactuals zijn echter niet hetzelfde als alternatieve scenario’s: het zijn uitspraken over deze scenario’s, uitspraken die we, zo zal ik beweren, kunnen beoordelen op basis van hun argumentatieve context. Counterfactuals hebben daarbij een methodologische functie en zijn meer dan literaire opsmuk. Een counterfactuele redenering als: ‘als ik de bal geen trap had gegeven dan was de ruit niet gebroken’ maakt direct twee belangrijke aspecten van counterfactuele gedachtenexperimenten duidelijk. Ze markeren allereerst een contrast: ons inzicht in de werkelijke situatie wordt verscherpt door de situatie te contrasteren met een andere uitkomst. Ook hebben ze een causale referentie: het counterfactuele scenario lijkt ons inzicht te geven in de veroorzaking van de werkelijke uitkomst.³ Het interessante van de counterfactual ‘als ik de bal geen trap had gegeven dan was de ruit niet gebroken’ is niet zozeer de voorstelling van een fictieve wereld waarin de ruit nog heel was – de doelstelling van alternatieve geschiedverhalen – maar dat deze uitspraak iets van een achterliggend (causaal) proces lijkt te vangen en daarmee iets zegt over de werkelijkheid.

---

¹ D. Birke, M. Butter, T. Köppe, (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011).

² Dit is de zogeheten simpele benadering van counterfactuals. Uit: Birke e.a., *Counterfactual thinking – Counterfactual Writing*, 14.

³ Ibidem, 1-4.

In de natuurwetenschappen en sociale wetenschappen zijn counterfactuals fundamenteel onderdeel van wetenschappelijk onderzoek en ook voor de counterfactual als onderdeel van de historiografische methodologie is een lans te breken. In deze scriptie zal ik het gebruik van counterfactuals in de historiografie analyseren om te komen tot een genuanceerde analyse van de methodologische functie van counterfactuals binnen de geschiedwetenschappen en de wijze waarop we het gebruik van counterfactuals epistemologisch kunnen rechtvaardigen. Counterfactuals hebben de afgelopen decennia in toenemende mate aandacht gekregen in zowel de methodologische studies van vakdisciplines als binnen de wetenschapsfilosofie en wetenschapsgeschiedenis. Dikwijls wordt eenzijdig de problematiek of juist het methodologisch belang van counterfactuals besproken. Ik nuanceer in deze scriptie het verharde debat en differentieer verschillende typen counterfactuals die, zo zal ik betogen, om een pluralistische epistemologie en flexibele, kwalitatieve beoordelingscriteria vragen.

Deze scriptie is daartoe opgedeeld in vier delen. Aansluitend op deze introductie waarin het concept van counterfactuals wordt geïntroduceerd en een raamwerk voor de argumentatie wordt ontworpen, zal ik in het eerste hoofdstuk het begrip van counterfactuals met meer diepgang behandelen. In dat hoofdstuk introduceer ik een typologie van counterfactuals voor deze scriptie alsmede een theoretisch kader voor counterfactueel denken waarin ik counterfactuals bespreek als modale categorie en een explicatie van counterfactuals geef in de context van (analyses van) causaliteit. In het tweede hoofdstuk wordt het gebruik van counterfactuals in de historiografie geschetst, gecontrasteerd met het gebruik van counterfactualiteit in aangrenzende wetenschapsgebieden. In het derde hoofdstuk volgt een bespreking van het debat rondom de problematiek van counterfactuals in de geschiedwetenschap. In het laatste hoofdstuk zullen het gebruik van de counterfactual en deze kritische analyse van de problematiek op elkaar worden betrokken en zal ik betogen dat er behoefte is aan normatieve criteria en een pluralistische epistemologie van counterfactuals in de historiografie.

I. AFBAKENING BEGRIPPEN; THEORETISCH KADER

Counterfactueel denken, wanneer breed beschouwd, is geen theoretische, filosofische of historische vinding maar een psychologische neiging. Dat we als mensen geneigd zijn onszelf alternatieven voor gebeurtenissen voor te stellen werd reeds geconstateerd door vroege filosofen als Plato en Aristoteles. Zij dachten na over de epistemologische status van deze subjunctieve stellingen en hun niet werkelijke maar desondanks aannemelijke conclusies.⁴ Ook voor psychologen zijn counterfactuals een onderwerp van onderzoek. Vooral de aanleiding voor counterfactuele gedachtenexperimenten en de wijze van redeneren worden daarbij bestudeerd; mensen construeren counterfactuele conditionelen door de werkelijke situatie en een mogelijk alternatief in gedachten te vergelijken. Het is niet verwonderlijk dat ook in de historiografie de vorm van counterfactuele gedachtenexperimenten een constante is; in literatuur over counterfactualiteit in de geschiedwetenschappen worden legio uitspraken in klassieke en moderne geschiedenis aangehaald. Zo heeft 'Rome's grootste historicus' Tacitus de vroege dood van Germanicus ooit betreurd met de volgende tekst:

- (A) Als hij (Germanicus) alleenheerser geweest ware met de rechten en den titel van een koning, dan zou hij zich des te gereeder een groten militairen naam gemaakt hebben, daar hij in zachtzinnigheid, gematigdheid en in de overige goede eigenschappen Alexander overtrof.⁵

Korte toespelingen naar alternatieve geschiedenis zijn te vinden in historische werken door alle eeuwen, bij allerlei auteurs. Dikwijls hebben deze de vorm van een literair woordspel of een vermakelijke speculatie. De veelheid van alternatieve verhalen over het verleden illustreert ook de noodzaak om enkele beperkingen toe te voegen aan de formele definitie. Niet alle 'wat als' vragen over het verleden zijn counterfactuals. Een voorbeeld van zo'n counterfactuele speculatie die we niet als serieuze counterfactual zouden willen beschouwen is de counterfactuele redenering van Blaise Pascal over het effect dat een kortere versie van Cleopatra's neus zou hebben op het Romeinse rijk en de wereldgeschiedenis, een scenario waarin een triviale eigenschap verstrekkende gevolgen wordt toegedicht.

- (B) Als de neus van Cleopatra korter was geweest, dan zou de wereld heel anders zijn.⁶

Om te komen tot een definitie voor serieuze, wetenschappelijke counterfactuals zal ik hier eerst een formele definitie van counterfactuals presenteren om die vervolgens uit te breiden tot een definitie van de serieuze historiografische counterfactual.

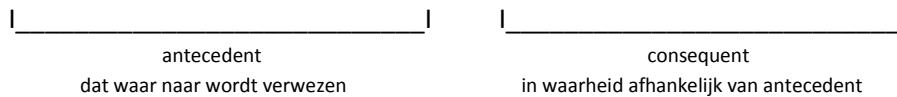
⁴ Birke e.a., *Counterfactual thinking – Counterfactual Writing*, voorwoord.

⁵ Vertaling Tacitus *Annales* II vers 73, vertaling ontleend aan J. van Gelder (ed), *Klassieke bibliotheek latijnse geschiedschrijvers. Bloemlezing uit de werken van Sallustius, Caesar, Livius, Tacitus*. (Haarlem 1952). Tacitus is tevens geciteerd in Tetlock en Belkin *Counterfactual Thought Experiments*.

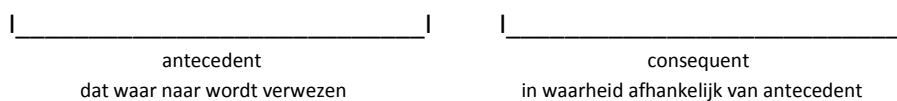
⁶ "Le nez de Cléopâtre: s'il eût été plus court, toute la face de la terre aurait changé," B. Pascal, *Pensées*, Léon Brunschwig ed. (Parijs 1976), 71 .

In wetenschapstheoretisch opzicht is een counterfactual een subjunctief-conditionele uitspraak in de vorm 'als het zo was dat *a*, dan zou het zo zijn dat *b*'.⁷ Conditionele uitspraken voeren ons mee naar een scenario beschreven in het antecedent - de assumptie - van de uitspraak en leggen dan een claim op het antecedent in hun consequent: de implicatie. Er zijn twee hoofdklassen binnen de conditionele uitspraken, duidelijk geïllustreerd door het - binnen de taalkunde als standaard gebruikte - 'Oswald/Kennedy' voorbeeld.⁸

(C) Als Oswald Kennedy niet gedood heeft, dan heeft iemand anders dat gedaan.

(D) Als Oswald Kennedy niet gedood had, dan had iemand anders dat gedaan.

De eerste conditioneel signaleert dat het mogelijk is dat Oswald Kennedy niet heeft vermoord en zal voor waar worden aangenomen door iedereen die weet dat Kennedy daadwerkelijk is gedood. De tweede conditioneel neemt aan dat Oswald Kennedy heeft gedood en voegt daar de - wellicht dubieuze - claim aan toe dat de moord onvermijdelijk was: misschien wel gebaseerd op kennis over een omvangrijke samenzwering. De eerste categorie uitspraken wordt indicatief conditioneel genoemd, de tweede klasse omvat de subjunctieve conditionele uitspraken, ook wel counterfactuals genoemd.⁹

Het verschil tussen indicatief conditionele uitspraken en counterfactuele uitspraken is dat het antecedent in een counterfactual een mogelijkheid bespreekt, vaak een alternatief voor de werkelijke situatie: het antecedent is daarmee vaak onjuist of wordt met het oog op de argumentatie voor onjuist gehouden, de consequent wordt verondersteld te volgen – let wel, anders dan bij een indicatief conditionele uitspraak verloopt dit volgen niet logisch – uit het antecedent.¹⁰ De indicatief conditioneel is een uitspraak over de ware werkelijke situatie en is logisch (deductief) te beoordelen. De indicatief conditionele uitspraken blijven daarmee binnen de logica van de 'gewone' geschiedschrijving. In sommige gevallen kunnen we moeilijk beoordelen of het antecedent van de conditioneel over de werkelijkheid of een mogelijke werkelijkheid gaat. We spreken dan wel van een counterfactual maar het antecedent van deze counterfactual is mogelijk waar. Er lijkt daarmee een discrepantie in de naamgeving te zitten; de term 'counterfactueel' of 'contrary to fact conditional' lijkt immers te suggereren dat het antecedent van een dergelijke conditie per definitie onwaar is. Bij deze counterfactuals vloeit de counterfactualiteit echter niet door in de betekenis van de uitspraak. Een voorbeeld:

⁷ J. Collins, N. Hall, L.A. Paul (ed.), *Causation and Counterfactuals* (Massachusetts 2004) 2.

⁸ E.W. Adams, 'Subjunctive and indicative conditionals', *Foundations of Language* 6(1) (1970) 89-94.

⁹ K. von Fintel, 'Subjunctive conditionals', in: G. Russell en D.G. Fara (ed.), *The Routledge companion to philosophy of language* (New York 2012) 466-477, 467.

¹⁰ R.M. Chisholm, 'Contrary-to-fact-conditional', *Mind* 55, 220 (1946) 289-307, 289-290.

- (E) Als Jan arsenicum had genomen, dan zou hij exact dezelfde symptomen vertonen als de symptomen die hij daadwerkelijk vertoont.¹¹

In deze counterfactuele uitspraak wordt een claim gedaan over een mogelijke en in dit geval wellicht niet onware situatie. Een dokter zou deze uitspraak kunnen gebruiken in een argument waarin het antecedent, het arsenicumgebruik van Jan, waar is. De term counterfactueel is daarom niet volledig accuraat en de in vakliteratuur gesuggereerde term 'subjunctieve conditioneel' zou wellicht beter zijn. Echter, het begrip is dusdanig geworteld dat het futiel zou zijn om het gebruik van de term in deze scriptie te wijzigen.¹²

1.1 COUNTERFACTUALS EN CONTINGENTIE

Er is een aanzienlijk aantal studies in de wetenschapsfilosofie, wetenschapsgeschiedenis en studie van wetenschappelijke methodologie verschenen over de functie van counterfactuals in argumentatieve contexten. De theoretische interesse voor counterfactuals nam met name een vlucht na het invloedrijke boek over counterfactuals van David Lewis in de jaren '80. De belangstelling voor het onderwerp lijkt ook zijn weerslag te hebben gehad op geschiedtheorie; vanaf circa 1990 nam het aantal historiografische boeken en essays over counterfactuele geschiedenis in hoog tempo toe. Het counterfactuele scenario had niet langer de vorm van vermakelijk gedachtenexperiment of illustratieve retoriek maar kreeg door de schrijvers ervan een belangrijke methodologische functie toegedicht.¹³ De counterfactual zou concepten als vrije wil en contingentie opnieuw een plek geven binnen de geschiedwetenschap. Zo stelt Jeremy Black dat counterfactuals dienen om het contingente, onbepaalde karakter van historische verandering te benadrukken en elk gevoel van onvermijdelijkheid van de werkelijke historische gebeurtenissen te ondermijnen.¹⁴ Een dergelijke doelstelling staat haaks op de posities van Whig-historici, marxisten en historisch deterministen die een doel, lot of providentie zien in het menselijk bestaan. Een pleidooi voor toeval en onbepaaldheid binnen het historisch onderzoek was overigens niet nieuw. Zo analyseerde in 1972 John Merriman dat een waardering van toeval historici zou bewaren voor de genotzuchtige verleiding om te proberen alles te verklaren.¹⁵

Blaise Pascals eerder genoemde counterfactual over het effect dat een kortere versie van Cleopatra's neus zou hebben op de wereldgeschiedenis was nimmer bedoeld als serieuze counterfactual maar illustreert desalniettemin de contingentie van historische processen. Het is een metafoor die ons te denken geeft over de rol van emoties en irrationaliteit in het handelen van historische actoren. We hebben geen theoretische kennis waaruit we aannemelijk de invloed van een minder mooie neus bij Cleopatra op het liefdesleven van Julius Caesar en Marcus Antonius kunnen afleiden, en vervolgens de invloed van hun liefdesleven op de wereldpolitiek. We kunnen de counterfactuele conditioneel daarom ook niet op haar

---

¹¹ Voorbeeld overgenomen uit: A.L. Anderson, 'A note on subjunctive and counterfactual conditionals' *Analysis* 12(2) (1951) 35-38.

¹² J. Collins e.a. (ed.), *Causation and Counterfactuals*, 2.

¹³ Evans, *Altered Pasts. Counterfactuals in History*, 31.

¹⁴ J. Black, *What if? Counterfactualism and the Problem of History*. (London: 2008) 6-7.

¹⁵ J. Merriman, *For Want of a Horse: Choice and Chance in History* (New York 1985), ix-x.

aannemelijkheid beoordelen. Desondanks benadrukt Pascals gekscherende counterfactual de historiografische theorie dat kleine voorvallen grote gevolgen kunnen hebben en historische beslissingen niet enkel gedragen worden door rationaliteit. Er zijn echter ook counterfactuals die door hun argumentatieve context en structuur wél beoordeelbaar zijn en waarvan de methodologische toepassing verder lijkt te reiken dan een pleidooi voor contingentie. Om die serieuze counterfactuals te onderscheiden van counterfactuals als die van Pascal zal ik de definitie van counterfactuals hier verder specificeren. Hiertoe wil ik allereerst twee belangrijke theoretische aspecten van counterfactuals – modaliteit en de relatie met causaliteit – bespreken.

1.2 COUNTERFACTUALITEIT EN MODALITEIT

Een van de concepten waarmee counterfactuals worden geassocieerd is modaliteit. In de 17^e eeuw bracht de Duitse filosoof Leibniz counterfactuals in verband met de voorstelling van mogelijke werelden, waarna verschillende filosofen zich bogen over de relaties tussen counterfactuals en modale logica.¹⁶ Deze modale logica is een uitbreiding van de klassieke propositie- en predicatenlogica en houdt zich bezig met het gebruik van modale begrippen als mogelijkheid en noodzakelijkheid. Omdat het antecedent van de counterfactual onwaar is kan de counterfactual niet vruchtbaar worden beschouwd als gewone materiële implicatie. Materiële implicaties waarvan het antecedent onwaar is, zijn binnen de predicatenlogica namelijk altijd waar, ongeacht de vorm van de consequent.¹⁷ Counterfactuals moeten daarom logisch worden begrepen als een speciale vorm van modale uitspraken waarvan we de waarheid kunnen vaststellen aan de hand van mogelijke werelden.¹⁸ Robert Stalnaker en David Lewis hebben daarop de volgende logische waarheidscondities voor counterfactuele conditionelen voorgesteld:

Een zin in de vorm 'als het zo was geweest dat ϕ , dan zou het zo zijn geweest dat ψ ' is waar in onze werkelijke wereld ω als de consequent (ψ) waar is in alle mogelijke werelden waarin (1) het antecedent ϕ waar is en welke (2) minimaal verschillen van ω .¹⁹

Met andere woorden: de counterfactuele conditioneel is waar als de consequent waar is in alle mogelijke werelden die we ons kunnen voorstellen waarin het antecedent waar is. De mogelijke werelden die we daarbij analyseren mogen slechts minimaal van onze wereld verschillen: enkel in het gegeven dat het antecedent in die wereld waar is en in onze wereld niet. Wanneer counterfactuals expliciet worden beschouwd als narratieven handelend over mogelijke maar niet feitelijke werelden, luidt de geschiedtheoretische kritiek dikwijls dat de historicus zich slechts bezig dient te houden met de werkelijke wereld; dat het ahistorisch zou

---

¹⁶ Zie voor een latere en zeer bekende bespreking het werk van Nicholas Rescher: N. Rescher, *Hypothetical reasoning*. (Amsterdam 1964).

¹⁷ 'alle zeemeerminnen houden van pindakaas' is binnen de predicatenlogica een ware uitspraak omdat er geen zeemeerminnen bestaan (een lege verzameling) en alle uitspraken over die verzameling dus waar zijn.

¹⁸ Een uitgebreide bespreking van de technische details laat ik hier achterwege daar uitgangspunt hier de inbedding van counterfactuals in de historiografie is, niet in de filosofische logica.

¹⁹ P. Blackburn, J.F.A.K. van Benthem, F. Wolter (Ed.) *Handbook of Modal Logic, Volume 3* (Amsterdam 2007) 1017.

zijn om over niet werkelijke werelden na te denken. Ik zal later in deze scriptie terugkomen op dit waarheids criterium van Lewis en Stalnaker en analyseren in hoeverre het vruchtbaar is voor de historiografie. Ook zal ik bespreken in hoeverre de historicus zich bij het gebruik van counterfactuals moet verbinden aan de ontologie van mogelijke werelden.

1.3 COUNTERFACTUALITEIT EN CAUSALITEIT

Een andere veelbesproken theoretische relatie is de relatie tussen counterfactuals en causaliteit. Dat counterfactuele claims een nauwe relatie hebben met claims over veroorzaking en bepaaldheid is terug te leiden tot de structuur van de counterfactual; de eerste voet van deze claim omvat een gewijzigde, of voor onjuist gehouden situatie waaruit de tweede voet verondersteld wordt te volgen.²⁰ Het geschetste scenario vormt hierdoor een contrast met het werkelijke scenario waarin het antecedent niet opging en de consequent bekend is. Counterfactuals worden daarom dikwijls gebruikt om de relatie tussen aanvangsvoorwaarden en gebeurtenissen te illustreren en te onderzoeken om zodoende de kennis over causale processen verder uit te diepen. Een counterfactual zou iets kunnen zeggen over werkelijke gebeurtenissen - door welke omstandigheden achten we ze bepaald - en iets over oorzaken: als bij het wegblijven van een gebeurtenis een andere gebeurtenis niet optreedt, lijkt hier een causaal proces te zijn gecompromitteerd.

De eerste expliciete definitie van veroorzaking in termen van counterfactuele afhankelijkheid is verbazingwekkend genoeg al gegeven door David Hume die in zijn *Enquiry concerning Human Understanding* (1748) schreef: "We may define a cause to be an object followed by another, and where all the objects, similar to the first, are followed by objects similar to the second. Or, in other words, where, if the first object had not been, the second never had existed."²¹ De counterfactuele afhankelijkheidsanalyse van causaliteit is een visie op causaliteit die breekt met de invloedrijke Humeaanse traditie - de zogeheten regelmatigheidsvisie - waarin veroorzaking als constante conjunctie wordt opgevat. Het is voor filosofen daarom moeilijk te begrijpen hoe Hume in deze tekst zijn definitie van causaliteit volgens de regelmatigheidsanalyse na de frase '*in other words*' heeft kunnen verwarren met een fundamenteel andere analyse van causaliteit: de counterfactuele.

Na deze verspreking van Hume werden pas in de late jaren zestig van de vorige eeuw de eerste counterfactuele afhankelijkheidsanalyses van causaliteit gepresenteerd, waaronder door John Mackie in zijn eerste concept van *The Cement of the Universe* (1974).²² De meest bekende en ook meest uitgewerkte counterfactuele theorie van causaliteit is de theorie van de analytische filosoof David Lewis (1973).²³ Lewis definieert causaliteit als voorafgaand aan counterfactuele afhankelijkheid in de zin dat gebeurtenis *c* gebeurtenis *e* veroorzaakt alleen dan wanneer er

---

²⁰ Definitie van Chisholm in R.M. Chisholm, 'Contrary-to-fact-conditional' *Mind* 55, 220 (1946): 289-307, 289-290.

²¹ D. Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding* (1748) (Oxford 1975) Section VII

²² J.L. Mackie, *The Cement of the Universe* (Oxford 1980) Chpt. 2.

²³ D. Lewis, 'Causation', *Journal of Philosophy*, 70 (1973) 556-67. Deze theorie heeft Lewis verfijnd en uitgebreid in een reeks essays welke hij samenbracht in D. Lewis, *Philosophical Papers: Volume II* (Oxford 1986)

een keten is van tussenliggende gebeurtenissen $d_1, (d_2) \dots d_n, e$, waarbij elk onderdeel van de keten counterfactueel afhankelijk is van de gebeurtenis die er aan vooraf gaat. Volgens voorstanders van de counterfactuele benadering van causaliteit zijn paradigmatische voorbeelden van causatie voorbeelden waarin de gebeurtenissen c en e – de oorzaak en haar gevolg, ‘cause’ en ‘effect’ – beide optreden, maar waarvoor geldt: als c niet was gebeurd, dan was e ook niet gebeurd.

De counterfactuele analyse van causaliteit is aantrekkelijk simpel en bijzonder intuïtief; er lijkt een nauw verband te zijn tussen oorzakelijkheid en de counterfactuele afhankelijkheid. Een counterfactuele analyse van causaliteit werkt dit inzicht uit tot een analyse van causaliteit in termen van counterfactuele afhankelijkheid; de afhankelijkheid expliciteert de causale relatie tussen de gebeurtenissen. We spreken over causaliteit en veroorzaking wanneer een biljartbal een andere biljartbal aan het rollen brengt of als een persoon een koffer optilt; in deze instanties zouden we veroorzaking kunnen vaststellen door de counterfactuele afhankelijkheid vast te stellen. Immers: wanneer de oorzaak niet zou hebben plaatsgevonden dan zou het effect niet hebben plaatsgevonden.²⁴

Deze analyse van causaliteit biedt ook grond voor uitspraken over oorzakelijkheid binnen de geschiedwetenschap. Een beroep op universele generalisaties of wetmatige noodzakelijkheid - pijnpunten wanneer de historicus zijn causale verklaringen binnen de regelmatigheidsvisie van causaliteit probeert onder te brengen – is binnen deze opvatting niet noodzakelijk. Anders dan bij opvattingen van causaliteit van onder meer Donald Davidson, of Carl Hempel behoeft een causale relatie met deze analyse geen wet die de relatie dekt. Wetten spelen binnen de counterfactuele notie van causaliteit slechts een rol bij het bepalen welke alternatieve werelden nomologisch mogelijk zijn. Het beroep op wetmatigheid en regelmatigheid binnen andere benaderingen van causaliteit is voor de unieke, eenmalige gebeurtenissen binnen het onderzoeksgebied van de historicus problematisch, dit maakt de counterfactuele afhankelijkheids-analyse van causaliteit interessant voor de geschiedtheorie daar deze een nieuw licht werpt op de theoretische grond voor historiografische oorzakelijkheid.

De counterfactuele afhankelijkheidsanalyse van causaliteit is geen noodzakelijke theorie voor de epistemologie van de counterfactual, ik zal me hier dan ook niet bezighouden met het analyseren van de plausibiliteit van deze theorieën. Wel biedt deze analyse counterfactuele conditionelen een discours en benadrukt het onderwerp het belang van mijn analyse; immers, wanneer historici causaliteit accepteren en causaliteit samenhangt met counterfactuele afhankelijkheid dan haal je - zoals onder meer de historici Robert William Fogel en Martin Bunzl betogen - daarmee automatisch ook de counterfactual binnen als historiografische methodologie.²⁵

---

²⁴ Hume noemde het rollen van de biljartbal in zijn *Enquiry* een ‘perfecte instantie van causatie’, hoewel zijn visie op causaliteit geen counterfactuele afhankelijkheidsvisie is. Zie: D. Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding*.

²⁵ M. Bunzl, ‘Counterfactual History: A User’s Guide’, *American Historical Review* 109 (2004) 845-868, 846. Via Bunzl ook R.W. Fogel, *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery* (New York, 1989) 413.

1.4 NADERE SPECIFICATIE

Om beoordeelbare uitspraken over contingentie, veroorzaking en consistentie mogelijk te maken, moet de psychologische counterfactual onderscheiden worden van de serieuze, wetenschappelijke counterfactual. Wanneer de counterfactual fungeert in een argumentatieve context, de redenering inzichtelijk is en arbitraire claims worden vermeden kan de counterfactual fungeren als middel om, specifiekier dan een metafoor voor contingentie, bepalende factoren van historische situaties nader tegen het licht te houden. Ik zal hiertoe enkele criteria voor de serieuze counterfactual specificeren. Dat deze specificatie gewenst is en ook waar deze specificatie van de definitie van de historiografische counterfactual noodzakelijk is, zal ik bespreken aan de hand van drie definities van de historiografische counterfactual.

Veel van de historici die aandacht besteden aan counterfactuals besteden weinig aandacht aan de exacte definitie van counterfactuele historiografie. Elazar Weinryb definieert counterfactuals in zijn artikel over historiografische counterfactuals als 'subjunctieve conditioneel die de onwaarheid van haar antecedent veronderstelt'²⁶, de historicus Richard Evans geeft in zijn artikel over het gebruik van counterfactuals in historisch onderzoek een typering van counterfactuals als 'alternatieve versies van het verleden waarin een wijziging in de tijdlijn leidt tot een andere uitkomst dan de uitkomst waarvan we weten dat hij is opgetreden'.²⁷ Een derde definitie die ik hier wil bespreken is die van de historicus Roland Wenzlhuemer, die counterfactuals definieert als 'de voorstelling van (historische) alternatieven voor de (historische) werkelijkheid'.²⁸ Deze laatste definitie biedt geen houvast voor het onderscheid tussen counterfactuals en fictie; dat dit onderscheid wel degelijk helder te maken is zal ik hierna toelichten. Vervolgens gebruik ik de definities van Richard Evans en Elazar Weinryb als aanknopingspunt om de onwaarheid en mate van wijziging op de tijdlijn van het antecedent te bespreken, ik doe daarmee een voorstel voor eigenschappen van de serieuze, wetenschappelijke counterfactual.

Conditionelen en scenario's

Wanneer counterfactuals – zoals door Wenzlhuemer - worden gedefinieerd als alternatieve voorstelling van de werkelijkheid wordt voorbijgegaan aan de structuur en argumentatieve inhoud van de subjunctief conditionele uitspraken. De serieuze counterfactuals die ik in mijn analyse zal beschouwen hebben een functie in een argumentatieve context en zijn daarmee te onderscheiden van contrary-to-fact aspecten in fictie. Wenzlhuemer lijkt geen definitie te geven van counterfactuele conditionelen - kortweg counterfactuals - maar van counterfactuele scenario's. Het onderscheid tussen beide is belangrijk maar omdat ze vaak samengaan ook lastig. Counterfactuele scenario's zijn voorstellingen van een alternatieve historische werkelijkheid; wanneer we ons deze voorstellen, trekken we conclusies door counterfactuele

---

²⁶ E. Weinryb, 'Historiographic Counterfactuals', in: A. Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (West Sussex 2009) 109-119, 109.

²⁷ R.J. Evans, *Altered Pasts. Counterfactuals in History* (Londen 2013) xv – xviii.

²⁸ R. Wenzlhuemer, 'Counterfactual Thinking as a Scientific Method', *Historical Social Research* 34.2 (2009) 27-54, 37. Wenzlhuemer baseert zijn definitie overigens op een artikel van Markman et. al: 'The Mental Simulation of Better and Worse Possible Worlds', *Journal of Experimental Social Psychology* 29 (1993) 87-109.

conditionelen te formuleren: gemotiveerde 'als het zo was dat A, dan zou het zo zijn dat B' - uitspraken. Een counterfactueel scenario (het counterfactuele in de naamgeving refereert hier naar contra-werkelijkheid) kan echter ook zonder counterfactuele conditionelen worden geformuleerd en dan de vorm aannemen van een alternatieve geschiedenis; een fictief verhaal over een alternatieve werkelijkheid. Het counterfactuele genre kent een reeks bekende politiek gemotiveerde fantasieën die onder de counterfactuele scenario's kunnen worden geschaard, zoals het scenario waarin Nazi's hebben weten te overleven in Duitse bunkers en daar tot op heden aan plannen voor het realiseren van een groot Nazirijk werken. Ook vinden we in de militaire geschiedenis legio voorbeelden. Dikwijls wordt over veldslagen geschreven dat ze ook anders hadden kunnen uitvallen, de verhandeling verzaakt echter te benoemen welke alteratie in de aanvangsvoorwaarden daarvoor nodig was. Antecedent, consequent en een beargumenteerde relatie tussen beide ontbreken.

Dat een alternatieve werkelijkheid niet volstaat als counterfactual is een belangrijke specificatie van de definitie van de (historische) counterfactual. Counterfactuals zijn door dit criterium te onderscheiden van parallele (ook wel 'alternatieve') geschiedenis waarbij een reeks historische gebeurtenissen wordt veranderd en veroorzaking buiten beschouwing wordt gelaten; er wordt hierbij geen poging gedaan om te overwegen hoe een enkele verandering in een reeks gebeurtenissen, andere gebeurtenissen beïnvloedt. Counterfactuals moeten het doel hebben iets over de werkelijkheid te zeggen: niet het interessante, angstaanjagende of opwindende van het counterfactuele scenario, maar de wil om iets te zeggen over een werkelijke situatie, oorzaken en gevolg, is primair. Counterfactuele scenario's zijn vanwege hun vrije voorstelling niet te corrigeren of te beoordelen, counterfactuele conditionelen zijn dit, op basis van hun argumentatieve context, wel.

Mate van wijziging

Een andere specificatie van de historische counterfactual is te maken naar aanleiding van de definitie van Richard Evans. Evans spreekt over de voorstelling van een wijziging op de tijdslijn als kenmerk van de counterfactual. Er zijn echter goede redenen om deze wijziging aan een aantal voorwaarden te binden. Counterfactuals zijn wetenschappelijk en historisch ongepast wanneer ze grootschalige historische veranderingen voorstellen waarvan de implicaties onmogelijk kunnen worden gezien. Om arbitraire claims te vermijden moet het antecedent, de implicatie van de counterfactual, een minimale herschrijving van de werkelijkheid beogen.²⁹ Ik begrijp dat we hier te maken hebben met een kwalitatief criterium waarover op het niveau van individuele counterfactuals discussie zou kunnen ontstaan. De eis van minimale herschrijving biedt echter wel een evaluatief criterium bij de beoordeling van counterfactuals. Grove schending van deze eis gebeurt wanneer in het antecedent een (utopisch) voorstel voor een geheel andere werkelijkheid wordt gedaan; als een waarin Napoleon nog leefde. Daarbij geldt voor historische counterfactuals een ceteris paribus clause: de historicus veronderstelt daarmee dat de historische werkelijkheid, met uitzondering van de binnen het antecedent gewijzigde factor, constant blijft en kenbaar is. Zowel het antecedent van de counterfactual als

---

²⁹ P. Tetlock, A. Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics* (Princeton, 1996) 21, maar het concept gaat terug tot 1906 in Max Webers 'Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation' in *The Methodology of the Social Sciences* (New York, 1949) 164-188.

de historische werkelijkheid waartegen de counterfactual wordt gewogen, zijn dus beperkt in hun mate van wijziging.

Onwaarheid

Een laatste opmerking maak ik aan de hand van de definitie van Weinryb, die spreekt over de onwaarheid van het antecedent. Zoals eerder aangegeven is het antecedent van de counterfactual onjuist of wordt deze met het oog op de argumentatie voor onjuist gehouden. Echter, counterfactuals die we als kandidaat voor de wetenschappelijke en specifiek de historiografische methodologie beschouwen, moeten voorstelbaar zijn.³⁰ Het antecedent, de wijziging waar naar wordt verwezen, moet historisch mogelijk zijn in het licht van onze voorhanden kennis.³¹ We beschouwen zodoende met de historiografische counterfactual een mogelijke verandering in een reeks gebeurtenissen en concluderen andere veranderingen die daar met een zekere waarschijnlijkheid mee samen zouden hangen.

De relatie tussen het antecedent en de consequent moet daarbij op een inzichtelijke en aannemelijke wijze afgeleid zijn van het beperkt gewijzigde antecedent, historische kennis en theoretische principes. De argumentatieve relatie tussen het antecedent en de consequent moet met andere woorden waarschijnlijk en logisch consistent zijn. Dat brengt ons ook tot een volgende en laatste specificatie: de theoretische consistentie van de counterfactual.

Theoretische consistentie

Tot slot wil ik hier benadrukken dat, hoewel we hier te maken hebben met een soort gedachtenexperiment, van counterfactuele conditionelen dezelfde consistentie met theoretische kennisclaims kan worden geëist als van gewone geschiedschrijving. Veel voldoende afgebakende historiografische counterfactuals met interesse in oorzaak en gevolg kunnen worden afgeschreven vanwege verwarde aannames bij de uitwerking van de counterfactuele claim. In andermans schoenen: populair in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten zijn counterfactuele uitspraken over wat er zou zijn gebeurd als een andere kandidaat minister-president of president was geworden. Een verzameling van essays met een dergelijk uitgangspunt vinden we in Duncan Brack's bundel 'President Gore ... and other things that never happened' waarin negentien essays over verschillende politici bijeen zijn gebracht.³² Dergelijke scenario's zijn weliswaar counterfactueel maar worden uitgewerkt volgens het geloof dat persoonlijkheid alles is; ze zijn geschreven volgens de aanname dat politieke keuzes direct uit karaktereigenschappen te herleiden zijn. Door factoren die de keuzevrijheid van de actoren beperken buiten beschouwing te laten, wordt een onjuist beeld geschetst. De ontwikkeling van een goede historische counterfactual moet voldoen aan gangbare historiografische eisen; anachronie, foutieve aannames over persoonlijkheid, mogelijkheid en keuzevrijheid zijn evenzeer manco's binnen gewone geschiedschrijving als binnen historische counterfactuals.

---

³⁰ In het derde hoofdstuk van deze scriptie, het epistemologisch debat, zal ik deze aannemelijkheid verder bespreken en inkaderen, hier beperk ik me tot de uitspraak dat we wetenschappelijke argumentatie op zijn minst aannemelijk moeten vinden.

³¹ Tetlock en Belin bespreken een soortgelijke eis onder de noemer 'well-defined'. P.E. Tetlock en A. Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* (New Jersey 1996) 19-21.

³² D. Brack (ed.), *President Gore ... and Other Things that Never Happened* (Londen 2006).

De theoretische consistentie moet ook worden gewogen met de ceteris paribus clausule die ik zojuist heb geïntroduceerd. Sommige antecedenten van counterfactuals zijn theoretisch inconsistent met de ceteris paribus historische context.³³ Als een historicus zich zou afvragen wat het resultaat van een radicale Nazi ideologie zou zijn geweest als daarin niet het 'Arische ras' maar het 'Joodse ras' superieur zou worden gevonden, dan is het antecedent van zijn counterfactual theoretisch inconsistent met de kennis die we hebben van het (ceteris paribus) Duitsland van de 19^e en 20^e eeuw.³⁴ Bij het onderscheiden van verschillende soorten counterfactuals in mijn analyse van de historische counterfactual zal ik betogen dat er ook een type counterfactual is waarbij we deze ceteris paribus clausule niet opnemen.

De hier gegeven specificatie van de typologie van counterfactuals op het vlak van structuur, mate van wijziging, waarheid en consistentie biedt belangrijke distincties en criteria om de counterfactual te kunnen onderscheiden van alternatieve geschiedenis, scenariodenken en counterfactuele conditionelen zonder argumentatieve context. De pretentie van de serieuze counterfactual is dat deze functioneert als productief gedachtenexperiment, niet als vrijelijke fantasie. Later in mijn analyse zal ik deze typologie nog op enkele punten bijschaven, maar deze volstaat als uitgangspunt voor de hier volgende bespreking.

---

³³ J. Elster, *Logic and society: Contradictions and possible worlds*. (New York 1978) 175-221, en A. Tucker, *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. (Cambridge 2004) 227-228.

³⁴ Specifiek voorbeeld overgenomen van J. Elster, *Logic and society: Contradictions and possible worlds*. (New York 1978) 175-221.

II. COUNTERFACTUALS, TOEPASSINGEN

In de historiografie maar ook in aangrenzende wetenschapsgebieden is een grote diversiteit aan toepassingen van counterfactuele argumenten te zien. Counterfactuele narratieven worden door historici gebruikt om de wetenschappelijke kennis van causale gebeurtenissen en processen te bevorderen door middel van, onder meer, het benadrukken van onbepaaldheid en contingentie bij specifieke historische momenten en om lacunes en tegenstrijdigheden in overtuigingsystemen te markeren door gedachten-experimenten te creëren die de zekerheden van deze systemen op de proef te stellen.³⁵

Casusspecifiek

Dat de counterfactual een middel kan zijn om het contingente, onbepaalde karakter van historische verandering te benadrukken is, zoals ik eerder heb besproken, onder meer betoogd door Black en Merriman³⁶; diverse historici gebruiken counterfactuals dan ook om de bepaaldheid van specifieke historische gebeurtenissen te onderzoeken: in hoeverre waren een revolutie, een boerenoproer of een politieke moord onvermijdelijk gezien de omstandigheden? Het gebruik van counterfactuals met doel iets te zeggen over bepalende factoren binnen een specifieke casus is in veel verschillende wetenschappen terug te zien en ook binnen de historiografie de voornaamste toepassing. Dit type counterfactual markeert punten van onbepaaldheid en heeft tot doel te achterhalen wat er historisch mogelijk of onmogelijk was in een bepaalde tijdsspanne in een specifieke situatie, ik zou deze counterfactual daarom casusspecifieke counterfactual willen noemen. Daarbij wordt bij dit type counterfactual ook de invloed van bepaalde factoren geanalyseerd; er wordt onderzocht in hoeverre deze de gebeurtenissen die daadwerkelijk hebben plaatsgevonden determineerden. Ik gebruik hier bewust de bescheiden formulering ‘factoren’ daar historici dikwijls terughoudend zijn in het gebruik van termen als oorzaak en gevolg: liever wordt van bescheidener substituten als ‘invloed’, ‘determinant’ of ‘bronnen’ gesproken. Al die formuleringen zijn in essentie terug te leiden tot veroorzaking.³⁷ Ook wanneer we voorzichtiger aannemen dat, zoals de wetenschapsfilosoof en historicus Julian Reiss stelt, counterfactuele analyse binnen de historiografie wordt ingezet om ‘difference makers’ te analyseren – geen noodzakelijke of voldoende voorwaarden maar construerende factoren – zonder een beroep te doen op causaliteit, behoudt de counterfactual de functie van gedachtenexperiment dat inzicht geeft in de bepaaldheid en beïnvloeding van historische gebeurtenissen.³⁸

---

³⁵ Zie Tetlock en Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, 6

³⁶ Black, *What if?*, 6-7 En Merriman, *For Want of a Horse*, ix-x.

³⁷ Ik ben me hierbij bewust dat er een debat gaande is onder filosofen over de vraag of dergelijke bewoordingen in essentie causaal zijn of daar fundamenteel van verschillen en over de vraag in hoeverre we een onderscheid moeten maken tussen fysieke oorzaken en bewuste handelingen.

³⁸ Julian Reiss betoogt in zijn artikel ‘Counterfactuals, Thought Experiments and Singular Causal Inference in History’ dat historische counterfactuals niet moeten worden begrepen vanuit de analyse causaliteit maar vanuit de analyse van difference makers. J. Reiss, ‘Counterfactuals, Thought Experiments and Singular Causal Inference in History’, *Philosophy of Science* 76(5) (2009) 712-23.

Om bepalende factoren en mogelijkheden te achterhalen wordt gedetailleerde casus-specifieke kennis over de historische gebeurtenis en haar bijbehorende maatschappelijke, culturele, economische en politieke beperkingen gecombineerd met theoretische achtergrondkennis over oorzaak en gevolgrelaties in menselijk gedrag en historische systemen. Minimale variaties kunnen zo worden toegepast op het voorgestelde causale mechanisme achter historische gebeurtenissen. Een sterk vereenvoudigd voorbeeld van zo'n counterfactual waarin achtergrondkennis tot een onderbouwde conclusie over de veroorzaking van een specifieke situatie zou kunnen leiden:

- (F) Als Groot-Brittannië Hitler had geconfronteerd met de dreiging van oorlog over Tsjecho-Slowakije, dan zou Hitler bakzeil hebben gehaald. Berispt en afgeschrikt zou Hitler veel voorzichtiger hebben gehandeld bij Polen, en zou de tweede wereldoorlog mogelijk zijn vermeden.³⁹

Dergelijke counterfactuals zouden volgens Philip Tetlock en Aaron Belkin, die hier spreken van idiografische⁴⁰ counterfactuals, vaak bijdragen aan het corrigeren van simplistisch deterministische theorie: argumentatief kan zo immers worden aangetoond dat factoren buiten de deterministische modellen gebeurtenissen wel degelijk beslissend konden beïnvloeden.⁴¹ Het is daarbij evident dat er causale omstandigheden zijn waarin geen enkele factor noodzakelijk is voor het optreden van het effect; een situatie kan overgedetermineerd zijn door meerdere onafhankelijke factoren. Geen enkele samengestelde oorzaak is echt absoluut noodzakelijk voor het optreden van een gebeurtenis, er zijn immers andere samengestelde oorzaken die hetzelfde gevolg kunnen hebben.⁴²

Een andere bijdrage van de casusspecifieke counterfactual is dat ze integraal onderdeel zijn van het proces waarmee morele oordelen over individuele actoren of wanneer meervoudig: groeperingen of regiems vellen: we leunen op casusspecifieke counterfactuals bij het bepalen van verantwoordelijkheid.⁴³ Afhankelijk van wat ze hadden kunnen doen, moeten doen en in hoeverre hun doen een bepalende factor was op bepaalde momenten in de geschiedenis, wordt de reputatie van politiek leiders en andere actoren bepaald. Ook binnen de rechtsfilosofie en praktijk wordt met behulp van de idiografische counterfactual getracht motief en verantwoordelijkheid aan actoren toe te schrijven. Schuldig ben je als jouw handelen oorzaak was voor het strafbaar feit, die oorzakelijkheid achterhalen gebeurt door middel van counterfactuele analyse. Een counterfactuele speculatie in een gerechtelijk proces vraagt de

---

³⁹ Khong, Y.F., 'Confronting Hitler and Its Consequences', in: P.E. Tetlock en A. Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* (New Jersey, 1996), 95-118, 95.

⁴⁰ Idiografisch staat voor benadering en begripsvorming in termen van het individuele en unieke; de term casusspecifiek die ik hier voorstel sluit daar op aan. De idiografische benadering staat traditioneel tegenover de nomothetische, wetmatige benadering. Voor de typen counterfactuals die ik hier onderscheid lijken de termen 'casusspecifiek' en 'generaliserend' (daarmee niet per definitie wetmatig) mij beter passende termen.

⁴¹ Tetlock en Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, 8.

⁴² Zie Chris Lorenz over inus-voorwaarden: C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. (Amsterdam 2008) 141.

⁴³ H.L.A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford 1961)

rechter te overwegen wat er zou zijn gebeurd in een alternatieve situatie en in hoeverre de verdachte anders had kunnen handelen. Om dit inzichtelijk te maken hier als voorbeeld:

- (G) Als de verdachte niet door rood had gereden, dan had hij het slachtoffer zien aankomen en was de botsing niet ontstaan.

Rechtbanken denken volgens Amy Knight Burns, griffier en tevens als rechtsgeleerde verbonden aan de Stanford University, voortdurend na over counterfactuals in een breed scala van juridische contexten.⁴⁴

Casusspecifieke counterfactuals zijn in veel wetenschappen ook theorie-geïnformeerd. Voor de historische discipline geldt dit slechts voor enkele onderzoeksgebieden als politieke en economische geschiedenis, binnen de bredere sociale wetenschappen is theorie-geïnformeerde bij casusanalyse de norm. Dit type gebruik sorteert ik desondanks nog steeds onder de casusspecifieke counterfactuals omdat de interesse primair ligt bij de mogelijkheden en processen in een individueel geval. Dit type counterfactual levert ons theorie-geïnformeerde geschiedenis en combineert de historische interesse in de specifieke casus en de daarvoor relevante mogelijkheden en processen met een theoretische interesse in gevalsoverschrijdende regelmatigheden. Dergelijke counterfactuals treffen we binnen historische subdisciplines die tegen vakgebieden aanschuiven waar regelmatigheden worden geformuleerd als sociologie, economie, en de natuurgeschiedenis. Maar ook binnen andere subdisciplines worden sporadisch theorieën en regelmatigheden geleend, bijvoorbeeld om een psychologische of fysische generalisatie op een casus te projecteren. Deze methode zal ik binnen het epistemologisch debat verder bespreken.

In het werk van de Amerikaanse historicus Robert Fogel is sprake van deze theoriegeïnformeerde casusspecifieke counterfactual. Met behulp van statistische modellen en economische wetten en regelmatigheden postuleerde Fogel een counterfactuele assumptie over de economie van de Verenigde Staten in het geval dat er nooit spoorwegen waren gebouwd.⁴⁵ Versimpeld en verkort weergegeven, is de counterfactual die Fogel construeerde als volgt:

- (H) Als de transportinfrastructuur van Amerika beperkt zou zijn geweest tot wagens, kanalen en rivieren, dan zou de Amerikaanse economie een vergelijkbare groei hebben doorgemaakt.

Met deze counterfactuele analyse probeerde hij de contributie van de spoorwegen aan de Amerikaanse economie aan te tonen. Wanneer we deze counterfactual als casusspecifiek begrijpen moeten we echter een theoretische inconsistentie vaststellen; het is immers niet voor te stellen dat in Amerika geen spoorlijnen zouden zijn aangelegd. Fogel wil ondanks deze onwaarschijnlijkheid wel degelijk iets zeggen over de Amerikaanse economie. Fogel, die cliometrie, ook wel 'new economic history' beoefende won in 1993 de Nobelprijs voor de economie met de toepassing van economische theorie en kwantitatieve methodes op het

---

⁴⁴ A. Knight Burns, 'Counterfactual Contradictions', *Stanford Law Review*, JAN (2013).

⁴⁵ R.W. Fogel, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History* (Baltimore 1964).

geschiedenisonderzoek. Zijn werk is niet slechts de projectie van generalisaties en regelmatigheden maar wordt ook gesteund door een gigantische hoeveelheid casusspecifieke data. Fogel's aanpak is een middel om de consequenties van dat wat er daadwerkelijk gebeurd is inzichtelijk te maken, niet de gevolgen van gebeurtenissen die hadden kunnen gebeuren. Met het doel om de consequenties van de werkelijke historische gebeurtenissen te achterhalen wordt, anders dan bij de casusspecifieke counterfactuals die zich richten op dat wat er had kunnen gebeuren, een onwaarschijnlijke antecedent aangenomen. De *ceteris paribus* clause moet bij dit soort counterfactuals opgerekt worden willen we ze als theoretisch consistent kunnen beschouwen.

Generalisatie

Een ander type counterfactuals, die ik generalisatie counterfactuals zou willen noemen, passen theoretische of empirische generalisaties toe op antecedent-condities. Niet de specifieke casus maar de generalisatie heeft daarbij de voornaamste interesse. De theoretische of empirische generalisatie kan bijvoorbeeld de vorm hebben van een economische 'wet' die vraagprijs aan afname linkt of het van staatswege bijdrukken van geld linkt aan inflatie. De antecedent-conditie waarop deze generalisaties wordt toegepast is dan bijvoorbeeld de Griekse economie in juni 2010 waaruit vervolgens een counterfactuele conditioneel kan worden afgeleid:

- (I) Als de Griekse monetaire bank een bepaald monetair beleid had uitgeoefend dan zou *ceteris paribus* de inflatie deze specifieke waarde hebben.

Of de Griekse monetaire bank dat beleid daadwerkelijk had kunnen uitoefenen is daarbij irrelevant; niet de contextafhankelijke casus-specifieke logica is bij deze counterfactuals leidend, maar de contextonafhankelijke logica van de theorie. De generalisatie counterfactual heeft niet tot doel aan het historisch begrip van een specifieke situatie bij te dragen maar analyseert in plaats daarvan de logische implicaties van een theoretisch raamwerk.

Statistisch onderzoek naar individuele veroorzaking wordt per definitie gedragen door generaliserende counterfactuals. Ik zal dit toelichten met een simpel voorbeeld. Wanneer we bijvoorbeeld het effect van een bepaalde behandeling willen analyseren, zoals het effect van een bepaalde maatregel op de werkgelegenheid, kunnen we voor elke deelnemer twee mogelijke uitkomsten hebben: de arbeidsmarktsituatie in het geval dat de deelnemer de behandeling wel ondergaat (Y_1) of de situatie in het geval dat de deelnemer de maatregel niet ondergaat (Y_0). In een vergelijking wordt vervolgens het verschil geschat tussen Y_1 en Y_0 . Het statistische evaluatieprobleem zit nu in het feit dat voor elke deelnemer slechts een van de twee situaties kan worden geobserveerd en het effect van de behandeling dus niet direct (op individueel niveau) kan worden geschat. Het niet geobserveerde deel in de vergelijking is counterfactueel. Counterfactuals spelen echter niet alleen een rol bij enkelvoudige uitspraken. Voor dezelfde maatregel kunnen we wanneer we een groep deelnemers bestuderen een gemiddeld effect vaststellen bij de groep die deels wel, deels niet deelneemt aan de behandeling. De onderzoeksinteresse ligt echter meestal bij het behandelingseffect van de behandeling: alleen dan kunnen we een uitspraak doen over de effectiviteit van het programma. Om dit vast te stellen vergelijken we het effect van de behandeling bij de deelnemers met het effect dat er zou zijn geweest als de deelnemers geen behandeling

hadden gehad. Wederom is hier counterfactuele analyse nodig, er kan immers niet geobserveerd worden wat de uitkomst van de deelnemersgroep was als zij niet deel hadden genomen aan het programma.⁴⁶ De aanname is dan als volgt:

- (J) Als de deelnemers de behandeling niet hadden ondergaan, dan was hun arbeidsmarktsituatie hetzelfde geweest als die van de controlegroep.

Ook wanneer we gebruik willen maken van een controlegroep kunnen we er door de heterogeniteit van de populatie niet vanuit gaan dat de behandelde groep wat betreft individuele en contextuele karakteristiek vergelijkbaar is met de controlegroep. Wederom wordt hier een beroep gedaan op counterfactuals.⁴⁷

Kritische toets

Naast het gebruik van counterfactuals om uitspraken te doen over individuele gevallen of regelmatigheiden is er een derde type counterfactuele argumentatie dat dienst doet als kritische toets voor het theoretisch kader; deze toepassing hecht minder aan de waarheidswaarde van de counterfactuele claim en kan gezien worden als kritisch gedachtenexperiment over de consistentie en opbouw van een theoretisch raamwerk. We kunnen hierin twee aanvliegroutes onderscheiden: de logische simulatie counterfactuals en de mentale simulatie counterfactuals.⁴⁸ De logische simulatie is gericht op het onderzoeken van logische volledigheid en de interne coherentie van theoretische argumenten en wordt uitgevoerd in exacte, logische, wiskundige of computeranalyses. De mentale simulatie counterfactuals hebben de vorm van gedachtenexperimenten met als doel om aan de hand van de voorstelling van mogelijke werelden psychologische contradicties en lacunes op te sporen in samenhangende overtuigingen.

Het gebruik van counterfactuals in de natuurwetenschappen kunnen we grotendeels onder de simulatie counterfactuals scharen. De natuurkundige Miko Elwenspoek schrijft in zijn analyse van het gebruik van counterfactuals in de natuurwetenschap dat counterfactuals daar gebruikt worden om de consequenties van onze ideeën te confronteren met 'observaties' die voorbij het domein gaan waarin we deze technisch kunnen observeren, om inconsistenties te achterhalen.⁴⁹ Ontwikkeling van de theorie is hier primair, niet het achterhalen van werkelijke data. Anders dan in de geschiedwetenschappen, waarin we het antecedent van de counterfactual graag mogelijk achten, wordt in natuurwetenschappelijke counterfactuals dikwijls een wereld voorgesteld die in sterke mate afwijkt van onze wereld ω ; deze doet dienst als versimpelde voorstelling. Een beroemd voorbeeld van een mentale simulatie counterfactual is het beroemde gedachtenexperiment van Galileo Galilei (1564-1642) waarin

---

⁴⁶ R. Breen en K.B. Karlson, 'Counterfactual Causal Analysis and Nonlinear Probability Models' in S.L. Morgan, *Handbook of Causal Analysis for Social Research* (Dordrecht 2013) 167-178,173. en (voor het voorbeeld) J. Bollens, *De meting van de effectiviteit van arbeidsmarktprogramma's*, WSE Report Steunpunt Werk en Sociale Economie (2007) 5-6.

⁴⁷ J.E. Brand en J.S. Thomas, 'Causal Effect Heterogeneity' in S.L. Morgan, *Handbook of Causal Analysis for Social Research*, 189-213, 191.

⁴⁸ Naamgeving van dit type counterfactuals naar Tetlock en Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, 6.

⁴⁹ M. Elwenspoek, 'Counterfactual Thinking in Physics' in D. Birke, M. Butter, T. Köppe, (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011) 62-80, 64.

hij gedachtenexperimenten uitvoert over de vrije val van zware lichamen van beperkte hoogte om de incoherentie van de aristoteliaanse visie te bewijzen. In dit gedachtenexperiment stelt Galileo voor dat we twee gewichten hebben, één licht en één zwaar. Verbind deze gewichten met een touw en laat ze samen van de Toren van Pisa vallen. Wanneer we aannemen dat zware objecten sneller vallen komen we tot twee tegenstrijdigheden. Allereerst zou het touw tussen beide objecten strak worden getrokken en het zware object in zijn val vertraagd door het lichtere object. Ook zouden we moeten concluderen dat het hele systeem zwaarder zou zijn, en het zware object daarmee juist in zijn val zou moeten worden versneld. Uit de tegenspraak concludeert Galileo dat de veronderstelling fout is en alle objecten even snel zouden moeten vallen. Het is daarbij evident dat deze conclusie alleen geldt in een situatie zonder luchtweerstand; een gegeven waarvan Galileo hier abstraheert. Met luchtweerstand valt een baksteen veel sneller dan een veer.

Naast de mentale simulatie counterfactuals worden in de natuurwetenschappen en de wiskunde logische simulatie counterfactuals gebruikt; de consequenties van verschillende axioma's worden daarbij op elkaar betrokken en bij contradicties en incoherentie worden de axioma's aangepast. Een voorbeeld van een dergelijk stelsel van axioma's zijn de vijf axioma's van de euclidische meetkunde. Ik noem hier ter illustratie nummer een: 'elk tweetal punten kan worden verbonden door een rechte lijn' en de ingewikkeldere nummer vijf: 'wanneer een rechte lijn, die twee rechte lijnen snijdt maakt dat de binnengelegen hoeken aan dezelfde zijde minder dan twee rechte hoeken zijn, snijden de twee rechte lijnen elkaar, wanneer zij in het oneindige worden doorgetrokken, aan die zijde die minder is dan twee rechte hoeken'.⁵⁰ Door axioma's te veronderstellen (counterfactueel) kan bekeken worden of deze een consistent of inconsistent systeem vormen. Inconsistent zijn de axioma's als er een formule ϕ is waarvoor zowel ϕ als $\neg\phi$ (de logische notatie voor 'niet ϕ ') binnen het systeem kunnen worden bewezen. Een abstract voorbeeld van deze logische simulatie zou zijn:

(K) Als het zo was dat $a1, a2, \dots$, dan gold dat ϕ en dat $\neg\phi$.

Deze counterfactual heeft als antecedent dat de voor het voorbeeld hier niet verder gespecificeerde axioma's $a1$ t/m ax opgaan en moet daar door logische analyse uit afleiden dat we dan zowel de stelling ϕ , als de negatie van ϕ kunnen bewijzen. De counterfactuele analyse toont daarmee aan dat de axioma's inconsistent zijn. Binnen de geschiedwetenschap levert logische simulatie - want exact en wiskundig - geen werkelijke contradicties op. Wel worden counterfactuals als mentale simulatie toegepast. Counterfactuals kunnen als gedachtenexperiment dienen dat lacunes en tegenstrijdigheden in theoretische systemen markeert. Het gebruik van gedachten-experimenten om een conceptueel kader op de proef te stellen is vooral bekend binnen de filosofie; waar het achterhalen van lacunes en tegenstrijdigheden in definities een van de primaire bezigheden is. Echter, ook binnen de historiografie en de bredere sociale wetenschappen kan de mentale voorstelling van een situatie een eerder onopgemerkte spanning tussen expliciete en onbewuste theoretische of empirische aannames aan het licht brengen.⁵¹

⁵⁰ Voor de vertaling uit het Grieks: S. van Gool, 'Euclides van Alexandrië (325 vC – 265 vC): grondlegger van de axiomatic', in: *Pythagoras* (48 - 5) (2009) 28-32, 30.

⁵¹ D. Kahneman, Varieties of counterfactual thinking. In N.J. Roese en J.M. Olson (ed.) *What Might have been: The social psychology of counterfactual thinking*. (New Jersey 1995) 375-396.

De toepassing van counterfactuals als kritische toets voor het theoretisch kader, dan wel logisch, dan wel via mentale simulatie, is anders dan de andere typen die ik hier heb onderscheiden geen onderwerp van epistemische dan wel methodologische problematiek. Historici die in de '*context of discovery*' hun begrippenkader kritisch analyseren vinden zich daarin gevrijwaard, zelfs aangemoedigd.⁵² Dit type counterfactual kan immers niet anders fungeren dan als kritische toets; het (nog) niet vinden van een contradictie tussen axioma's of een incoherentie in de opbouw van een theoretisch raamwerk is nimmer een bewijs voor de 'waarheid' van de axioma's of het theoretisch kader, enkel een bewijs voor de werkbaarheid.

Het gebruik van de counterfactual als historiografische methodologie is zoals ik hier heb geïllustreerd onder te verdelen in verschillende categorieën met verschillende methodes en doelstellingen. Uit de voorbeelden blijkt de brede inzet en het pluralisme van counterfactuele argumenten in de geschiedwetenschap: verschillende historische disciplines neigen naar meer of minder generaliserende of theoretisch onderbouwde counterfactuals. Deze diversiteit is terug te leiden tot de veelzijdigheid van het historiografisch domein: naast de interpretatieve geschiedschrijving over individuele gevallen - waarbij de casusspecifieke counterfactual goed past - spreekt de historicus zich ook uit over historische ontwikkelingen, sociale en economische processen: daar vinden we meer theorie geïnformeerde- en ook generaliserende counterfactuals. Er vindt bij geschiedschrijving dikwijls leengedrag plaats; theoretische analyses over psychologische, maatschappelijke en economische processen worden indirect geïmplementeerd in de historiografie om een theoretisch bouwwerk te maken dat we plausibel achten. Ook historische gebeurtenissen verlopen volgens de wetten van de fysica en verstedelijking is sociaal geografisch te verklaren door industrialisatie.

---

⁵² Dit onderscheid werd gemaakt door logisch empiristen die de context of discovery onderscheiden van de context of justification.

III. METHODOLOGISCH DEBAT

Na in het vorige hoofdstuk het voorkomen van counterfactuals in de historiografie te hebben besproken, zal ik in dit hoofdstuk de kentheoretische rechtvaardiging van counterfactuele argumenten bespreken. Ondanks het veelvuldige gebruik worden counterfactuals dikwijls wantrouwend en afkeurend benaderd door historici, en dat doen ze met een sterke, hoewel vaak naïef empiristische, uitgangspositie. Wanneer we inderdaad over serieuze, kwalitatieve counterfactuals kunnen spreken dan wordt het zicht daarop vervuild door onderhoudende woordspelingen en counterfactuals zonder historiografische aspiraties. Maar ook op het gebruik van serieuze counterfactuals van professionele historici met afgebakende antecedenten is kritiek. De argumenten waarmee het gebruik van counterfactuals in de historiografie wordt geproblematiseerd zijn globaal te classificeren in vier groepen: metafysische argumenten die de metafysische implicaties van counterfactuals bekritisieren, epistemische argumenten, semantische argumenten over de betekenis van counterfactuals en argumenten gebaseerd op de identiteit van de historische discipline.⁵³ Naast het bespreken van deze vier clusters zal ik enkele methodologische problemen beschouwen die in de bredere wetenschapsfilosofie met counterfactuals in verband worden gebracht.

Metafysische argumenten

Metafysische argumenten tegen het gebruik van counterfactuals gaan over de metafysische implicaties die counterfactuele conditionelen met zich mee zouden dragen: de ontologie van mogelijke werelden en de discussie over problematische concepten als determinisme, noodzakelijkheid, contingentie en de vrije wil. De stelling is dat counterfactuals historici verleiden tot stellingname in deze ingewikkelde debatten. Het is waar dat counterfactuals zijdelings samenhangen met een reeks theoretische concepten. Binnen de gewone geschiedpraktijk spelen dergelijke concepten echter ook een rol: in elke historische verklaring wordt impliciet een beroep gedaan op begrippen als mogelijkheid en noodzakelijkheid. Of, zoals Max Weber het formuleerde: historici kunnen alleen bepalen wat er werkelijk is gebeurd door in gedachten na te gaan wat er mogelijk is geweest: “Om de werkelijke oorzakelijke samenhang te doorzien construeren wij onwerkelijke oorzakelijke samenhangen”.⁵⁴ Dergelijke vragen over het groter theoretisch kader zouden volgens onder meer Geoffrey Hawthorn en Neil Ferguson overigens geen invloed hebben op het werk van historici die zich bezighouden met gewone geschiedschrijving.⁵⁵ Dat counterfactuals, meer dan gewone geschiedschrijving, van een historicus eisen positie te kiezen in een metafysische doctrine zie ik niet aannemelijk betoogd; een dergelijke stellingname zou ook bij het gebruiken van counterfactuals weinig invloed hebben op het praktisch historiografisch onderzoek. Helemaal wanneer we counterfactuals zien als middel om causale claims en historische verklaringen te analyseren –

---

⁵³ P. Seppälä, *Counterfactuals and Causal Explanation in Historiography* (Doctoraalscriptie department Filosofie, Geschiedenis, Cultuur en Kunststudies, 2012) 8.

⁵⁴ C. Lorenz, *De constructie van het verleden*, 155

⁵⁵ Volgens onder meer Hawthorn en Ferguson: G. Hawthorn, *Plausible Worlds: possibility and understanding in history and the social sciences*. (Cambridge 1991) 5-18. N. Ferguson, “Introduction” in N. Ferguson (ed.), *Virtual History: alternatives and counterfactuals* (London 2011[1997]), 1-90.

danwel idiografisch, danwel als kritische toets voor het theoretisch kader – is geen stellingname in metafysische kwesties als determinisme en contingentie noodzakelijk, laat staan de ontologie van mogelijke werelden.⁵⁶

Methodologische problematiek

De methodologische problematiek van counterfactuals is tweeledig; enerzijds is er de breder wetenschapsfilosofische problematiek die aan counterfactuals wordt toegewezen, anderzijds is er historisch theoretische kritiek die meer gericht is op het handhaven van criteria. Een deel van de met counterfactuals samenhangende problematiek in de gangbare wetenschapsfilosofie wordt, zo lijkt, ondervangen door de identiteit van de historische discipline waar geen zekere kennis maar goede en specifieke verklaringen worden geëist.⁵⁷ Traditioneel worden bij besprekingen van counterfactuals de problemen van pre-emption en transitiviteit genoemd.

De pre-emption zaken zijn zaken waarin twee oorzaken voor een effect aanwezig zijn: een van de twee veroorzaakt het effect en ondervangt het mogelijke effect van de ander.⁵⁸ Het voorbeeld dat vaak wordt gegeven is dat van twee jongetjes die steentjes gooien naar een ruit. Een analyse in termen van counterfactuele afhankelijkheid gaat in dit geval niet op:

(L) Als Piet geen steentje had gegooid naar de ruit, dan was de ruit niet kapot gegaan.

Deze uitspraak wordt onwaar bewezen door het feit dat het steentje van Jan ook raak was geweest en de ruit dan alsnog kapot was gegaan. Het kapotgaan van de ruit is dus niet counterfactueel afhankelijk van het steentjes gooien van Piet, het steentje van Piet was daarmee niet de oorzaak. Het lijkt met deze redenering alsof oorzakelijkheid bij een meervoudige actor niet zou kunnen worden vastgesteld. Een groot probleem voor de geschiedwetenschap omdat juist die meervoudige actor kenmerkend is voor vraagstukken binnen de discipline. De oplossing die voor dit probleem wordt geopperd ligt echter in de lijn van de historicus: specificatie. Wanneer we het antecedent en de consequent voldoende specificeren, benoemen hoe het steentje is gegooid en hoe de ruit precies is gebroken, dan vervalt de back-up oorzaak; die zou immers niet dat precieze effect hebben gehad. Een andere mogelijkheid om dit probleem op te lossen is het opperen van collectieve schuld:

(M) Als Jan en Piet geen steentjes hadden gegooid naar de ruit, dan was de ruit niet kapot gegaan.

Een dergelijke oplossing – het vormen van een ‘causaal cluster’, Jan en Piet gezamenlijk – zou onbevredigend zijn voor de natuurwetenschapper die fysische processen direct op elkaar probeert te betrekken. De historicus leunt daarentegen vaker op uitspraken over collectieve schuld en collectieve veroorzaking.

---

⁵⁶ Seppälä, *Counterfactuals and Causal Explanation in Historiography*, 9.

⁵⁷ Zie o.m. het standpunt van de historicus W. Droy via Lorentz, *De constructie van het verleden*, 87.

⁵⁸ Zie onder andere de bespreking van Peter Menzies in P.Menzies *The Role of Counterfactual Dependence in Causal Judgements* in C. Hoerl, T. McCormack en S.R. Beck (ed.) *Understanding Counterfactuals, Understanding Causation* (New York 2011) 186-207

Het tweede probleem, het probleem van transitiviteit, gaat terug op de formulering van Lewis, die zoals ik eerder heb aangegeven, van causaliteit spreekt wanneer elk onderdeel van de keten counterfactueel afhankelijk is van de gebeurtenis die er aan vooraf gaat. Wanneer een wandelaar op een bergpad een grote kei boven zijn hoofd langs de helling ziet rollen, deze ziet aankomen en bukt, dan is zijn bukken counterfactueel afhankelijk van de kei. Maar wanneer we de reeks gebeurtenissen beschouwen zou je ook kunnen betogen dat het feit dat hij zijn wandeling kan vervolgen counterfactueel afhankelijk is van de kei: die zorgde er immers voor dat hij bukte, niet geraakt werd en door kon lopen.⁵⁹ Het lijkt hier echter contra intuïtief om het vervolgen van de wandeling te beschouwen als veroorzaakt en counterfactueel afhankelijk van de kei. De oplossing voor dit probleem is niet gelegen in het feit dat de historicus geen ketens maar singuliere oorzaken beschouwd; het zou niet redelijk zijn te veronderstellen dat de historicus deze processen juist kan ontrafelen. Wel wordt tot de historische counterfactual besloten via weging en interpretatie, waar in een logische reeks een schakel in de causale keten niet zomaar meer gewicht kan worden toegekend dan een andere schakel, gebeurd dat binnen de geschiedwetenschappen wel.

De historiografische praktijk lijkt door kenmerken van de historische discipline moeilijke theoretische problemen door zorgvuldige formulering het hoofd te kunnen bieden. Specifiek historische methodologische problemen richten zich meer op de wijze van inperking van counterfactuals, alsmede de handhaving van deze inperking. Zo merkt Georg Waldenegg op dat, hoewel veel historici counterfactuele reflecties als een aardig intellectueel spel zullen accepteren, de waarde ervan kan worden betwijfeld omdat er zoveel omstandigheden in acht moeten worden genomen dat het trekken van een plausibele counterfactuele conclusie problematisch is.⁶⁰ Hij noemt enkele pagina's later ook het verweer van de Duitse historicus Alexander Demandt die over counterfactuals schrijft: onder de voorwaarde dat we altijd rekening houden met de relevante voorgeschiedenis, de werkelijke geschiedenis en algemene regels van de ervaring kunnen we in veel gevallen heldere hypotheses formuleren over waarschijnlijkheden.⁶¹ De kwestie in hoeverre we er in slagen de samenhang van omstandigheden in onze counterfactuals in acht te nemen en alle ramificaties in beeld te brengen is wederom een breder geschiedtheoretisch probleem; het probleem met de historische reconstructie. Of dat überhaupt kan is een leerstuk maar we doen het toch; het is daarmee geen specifieke problematiek voor de historische counterfactual. Ik zal deze problemen rondom de inperking en te bewaken kwaliteit van historische counterfactuals hier verder bespreken in het licht van de semantische en epistemologische problemen.

---

⁵⁹ Voorbeeld naar Stanford Encyclopedia of Philosophy. P. Menzies, "Counterfactual Theories of Causation" in Stanford Encyclopedia of Philosophy (2014).

⁶⁰ G.C. Berger Waldenegg, 'What-if? Counterfactuality and History', in: D. Birke, M. Butter, T. Köppe, (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011) 130-149, 131.

⁶¹ Alexander Demandt via Waldenegg: A. Demandt, *History That Never Happened: A Treatise on the Question; What Would Have Happened If..?* (North Carolina 1993) 68.

Semantische argumenten

Waar Waldenegg wees op de moeilijkheid van het trekken van plausibele conclusies uit counterfactuals is een ander veel gehoord bezwaar tegen counterfactuals dat counterfactuals geen duidelijke betekenis hebben en dat hun waarheidscondities bovendien te vaag zijn.⁶²

Dit laatste bezwaar kunnen we als semantisch beschouwen omdat ze gaan over de betekenis van de counterfactual, niet de implicaties, structuur of rechtvaardiging. James Woodward bespreekt deze semantische bezwaren aan de hand van een voorbeeld gegeven door Quine⁶³:

- (N) Als Julius Caesar de leiding had over de troepen van de Verenigde Naties tijdens de Korea-oorlog, dan zou hij nucleaire wapens hebben gebruikt.
- (O) Als Julius Caesar de leiding had over de troepen van de Verenigde Naties tijdens de Korea-oorlog, dan zou hij katapulten hebben gebruikt.

Quines claim daarbij is dat alle counterfactuals hopeloos vaag zijn en niet in realistische termen uit te drukken. Er bestaat volgens hem daarom geen onderscheid tussen goede en slechte counterfactuals.⁶⁴ Woodward wil met dit voorbeeld aangeven dat het onduidelijk is hoe we deze tegenstrijdige counterfactuals op hun waarheid moeten beoordelen. We kunnen ons echter afvragen of dit voorbeeld van counterfactuals past binnen de definitie van serieuze counterfactuals waar ik hier mee ben gestart. Het voorgestelde scenario van Julius Caesars aanwezigheid tijdens de Korea-oorlog is tijdens de Korea oorlog nooit een mogelijkheid geweest en we zouden niet weten hoe we de *ceteris paribus* clause hier zouden moeten handhaven. Bovendien is er geen connectie tussen het antecedent - het commando van Julius Caesar - en de consequent - zijn wapengebruik - die we theoretisch gerechtvaardigd kunnen afleiden: immers, hoe zouden we een Julius Caesar in de twintigste eeuw moeten begrijpen? Wat dit voorbeeld nogmaals aantoont is dat we kwalitatieve criteria nodig hebben bij het beoordelen van counterfactuals.

Een tweede punt wil ik maken door mij hier toch aan een kwalitatief onderscheid te wagen: als we toch een poging doen om deze counterfactuals te beoordelen - ondanks het feit dat de voorbeelden de formulering, afbakening en mogelijkheid van een serieuze counterfactual laken - dan moeten we de counterfactuals in een bredere theoretische context begrijpen. Daar we counterfactuals gebruiken als instrument om te handelen over de werkelijke wereld, en de werkelijk historische wereld, is het niet vol te houden dat Caesar katapulten zou hebben gebruikt: hij zou met dat soort ideeën simpelweg het commando niet hebben gekregen. Of het wél vol te houden is dat Caesar nucleaire wapens zou hebben gebruikt moet worden bepaald aan de hand van situationele en specifiek historische kennis aangaande Caesar en de Korea-oorlog. De geldigheid van counterfactuals is in dit opzicht vergelijkbaar met de geldigheid van historische proposities; er is relevante kennis nodig om de waarschijnlijkheid te kunnen beoordelen.⁶⁵

---

⁶² J. Woodward, *Making Things Happen: A Theory of Causal Explanation* (Oxford 2003) 122.

⁶³ Woodward bespreekt dit voorbeeld als afkomstig van Quine, Quine heeft dit voorbeeld echter weer overgenomen van Nelson Goodman.

⁶⁴ W.V.O. Quine, *Word and object*. (Cambridge, Massachusetts, 1960) 222.

⁶⁵ E.D. Hirsch, "Counterfactuals in Interpretation" in S. Levinson, S. Mailloux (ed.), *Interpreting Law and Literature: A Hermeneutic Reader* (Evanston 1988), 55- 69.

De strikte waarheidsconditie van Lewis en Stalnaker die ik eerder heb geformuleerd zou de semantische argumenten over de vage waarheidscondities geheel wegnemen. Echter, deze lijkt weinig toepasbaar op de historische counterfactuals omdat op basis van de counterfactuals en hun causale informatie geen concrete mogelijke werelden kunnen worden voorgesteld die op gelijkenissen kunnen worden vergeleken met de werkelijke wereld ω .⁶⁶ Hoewel het afbakenen van concrete alternatieve maar mogelijke werelden niet bruikbaar lijkt in onder meer de geschiedwetenschap - ook uit andere richtingen is kritiek gekomen op het criterium van Lewis en Stalnaker - zijn elementen uit het waarheidscriterium wel doorgedrongen in de eisen die veel theoretici aan de historische counterfactual stellen. De minimale afwijking van de mogelijke werelden - de afwijking betreft enkel het feit dat het antecedent in de mogelijke wereld waar is en in onze wereld onwaar - is immers equivalent aan de eerder besproken ceteris paribus clausule die ik reeds heb besproken. Deze kwalitatieve criteria voor counterfactuals bieden een richtlijn in het bepalen van de zinvolheid van de counterfactuele conditioneel.

Argumenten gebaseerd op de identiteit van de historische discipline

Het vierde type bezwaren tegen historische counterfactuals is gebaseerd op de identiteit van de historische discipline. Hoewel ik net heb betoogd dat we de geldigheid van historische counterfactuals op een zelfde manier kunnen beoordelen als de geldigheid van historische proposities zijn er ook historici die juist het verschil tussen beide, counterfactuals en de gewone geschiedschrijving proberen te benadrukken. Dergelijke argumenten tegen het gebruik van counterfactuals gaan vaak uit van een demarcatie tussen de historische discipline en dat wat daarbuiten valt: betiteld als ahistorisch of anti-historisch. Counterfactuals zijn volgens deze redenering tegenstrijdig met de geschiedwetenschap omdat counterfactuele conditionelen een onwaar – want niet gerealiseerd - en dus ahistorisch uitgangspunt zouden hebben. Historici zouden slechts moeten bestuderen wat echt is gebeurd, niet wat had kunnen gebeuren, misschien is gebeurd of zou zijn gebeurd.⁶⁷ Sinds de jaren 90 en met name na de publicatie van Hawthorn's *Possible Worlds*, zo betoogt Päivi Seppälä, is deze discussie echter genuanceerder geworden.⁶⁸ De demarcatie van historisch en anti-historisch wordt nu aangebracht tussen epistemisch gerespecteerde, systematische studies binnen het vakgebied en dubieuze verbeelding, niet gebaseerd op bewijs maar op fantasie. Dat is een onderscheid dat verder geen probleem lijkt op te leveren voor de hier gepresenteerde serieuze counterfactuals behalve dan dat de scheidslijn vaag blijft.

Een tweede, andere positie ten aanzien van de identiteit van de historische discipline maakt ook gebruik van een demarcatie en stelt dat de geschiedwetenschappen nomologisch maar ook methodologisch gescheiden zijn van andere wetenschappen. Counterfactueel redeneren is dan wel epistemisch gerechtvaardigd in de natuurwetenschappen maar dat niet in de

---

⁶⁶ Dit concludeer ik aan de hand van Tetlock en Belkin die in een voetnoot van hun bundel schrijven dat ze de auteurs van de verschillende bijdragen hebben gevraagd om een Stalnaker-Lewis test op de counterfactuals toe te passen maar dat geen van allen daar in slaagde. Tetlock, Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, 18.

⁶⁷ A. Tucker, "Causation in Historiography", in: A. Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (West Sussex 2009) 98-108, 103.

⁶⁸ Seppälä, *Counterfactuals and Causal Explanation in Historiography*, 14.

idiografische menswetenschappen. Het verschil tussen noodzakelijke en incidentele gebeurtenissen zou niet tot de geschiedwetenschappen behoren omdat deze de gebeurtenissen slechts registreert en beschrijft en geen verdere uitspraken doet over de totstandkoming, de regelmaat en de aard van de gebeurtenissen.⁶⁹ In deze kritiek is een vroege hermeneutische visie op de geschiedwetenschap te herkennen, waarbij counterfactuals worden geassocieerd met verklaringen, waarvan sommige hermeneuten zich distantiëren.⁷⁰

Epistemologische vraagstukken

Hoewel de voorgaande argumenten tegen het gebruik van counterfactuals eenvoudig kunnen worden genuanceerd, is het debat rondom de epistemologie van counterfactuals, de rechtvaardiging van counterfactuele claims levendig en ingewikkelder: immers, is het epistemologisch wel te verantwoorden om argumenten aan te dragen voor uitspraken over gebeurtenissen die niet werkelijk hebben plaatsgevonden?

Waarheid

Op het eerste gezicht lijken we de kwaliteit van 'gewone' geschiedschrijving te beoordelen op basis van haar 'waarheid', die wordt benaderd door de analyse van bronnen en resten. Counterfactuele assumpties daarentegen zijn niet waar en laten door het feit dat ze niet werkelijk gerealiseerd zijn ook geen bewijs in de vorm van sporen na. We kunnen ons echter afvragen of waarheid hier wel het juiste criterium is. Los van de vraag of we de waarheid van onze wetenschap kunnen bewijzen, lijkt de correspondentietheorie van de waarheid geen juiste theorie voor de geschiedschrijving.^{71,72} Waarheid wordt eerder benaderd volgens de coherentietheorie, de geschiedschrijving op eigenschappen als waarschijnlijkheid, narratieve samenhang en reikwijdte.⁷³ Nu niet waarheid maar waarschijnlijkheid en coherentie belangrijk lijken, rijst een nieuwe vraag: kunnen we dan wel een onderscheid maken tussen waarschijnlijke en onwaarschijnlijke counterfactuele conditionelen?

Waarschijnlijkheid

Wanneer filosofen de waarschijnlijkheid van counterfactuals analyseren vragen zij zich af of iemand geloofwaardig kan claimen dat de consequent volgt uit het antecedent.

---

⁶⁹ Seppälä, *Counterfactuals and Causal Explanation in Historiography*, 14.

⁷⁰ Illustratief in dit opzicht is de overtuiging van Droysen: 'Wij [historici] verklaren niet [zoals de natuurwetenschappen]. Interpretatie is niet de verklaring van het latere uit het vroegere, is niet de verklaring van het geworden als het noodzakelijk resultaat van historische voorwaarden, maar het duiden van wat voor ons ligt.' uit Droysen *Historik* p. 163 via Lorenz, *De constructie van het verleden*, 81.

⁷¹ Over de bewijsbaarheid van waarheid schrijft Karl Popper: hij stelt voor om onze theorieën als benaderingen van de waarheid op te beschouwen, een benadering die echter nooit bewezen kan worden. Popper houdt ondanks deze onbewijsbaarheid wel vast aan de waarheid als richtinggevende waarde voor het reguleren van wetenschappelijke activiteit. K.R. Popper, 'Truth, rationality, and the growth of scientific knowledge' in: K.R. Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of scientific knowledge* (Londen 1972) 215-253

⁷² Voor een bespreking van de correspondentietheorie van waarheid zie Lorenz, *De constructie van het verleden*, 52.

⁷³ De geschiedtheorie van Ankersmit stelt het reikwijdte criterium voor. Verhalen moeten volgens hem niet op waarheid maar op hun reikwijdte worden beoordeeld. Ankersmit neemt daarbij afstand van de notie van (narratieve) waarheid. Zie hiervoor de bespreking van Ankersmit in Lorenz, 113.

Waarschijnlijkheid slaat hier dus expliciet niet op het antecedent zelf maar op de logische verbinding tussen antecedent en consequent. Ook de filosoof Martin Bunzl speelt in zijn artikel over counterfactuele geschiedenis het antecedent vrij van epistemologische vragen. Hij stelt dat we counterfactuals als gedachten-experimenten moeten beschouwen, met het counterfactuele scenario en het antecedent als verbeeldingsrijke voorstelling. De constructie van conditionele claims die daarna wordt gedaan moet zelf echter nog worden ondersteund door bewijs.⁷⁴ Het ondersteunen van natuurwetenschappelijke counterfactuals lijkt hierna niet problematisch; zoals eerder besproken is in feite elk gesimplificeerd natuurkundig experiment waarin we van de werking van sommige krachten abstraheren, counterfactueel. Over de waarschijnlijkheid van de optredende valbeweging in deze anders voorgestelde werkelijkheid stellen we geen vraagtekens. Dit komt omdat de bewijsvoering voor deze counterfactuele claims projecteerbaar is: wanneer een generalisatie projecteerbaar is op wat er is geweest en wat zal komen – de generalisatie ondersteunt voorspellingen –, dan is deze ook projecteerbaar op dat wat zou zijn geweest.⁷⁵ Een generalisatie kan op die wijze ook counterfactuals ondersteunen.

Het is evident dat de historiografie zich niet beroept op wetten, maar soms wordt bij theorie geïnformeerde en generaliserende counterfactuals wel gebruik gemaakt van de wetten van specifieke disciplines. Ook Bunzl beschrijft dat met het gebruik van dergelijke wetten historische counterfactuals kunnen worden opgesteld waarbij de waarschijnlijkheid van het antecedent wordt gedragen door het feit dat de consequent af te leiden is uit de conjunctie van het antecedent en fysische wetten.⁷⁶ Het voorbeeld dat Bunzl aanhaalt is een counterfactual over de eerste Tacoma Narrows brug, een in 1940 gebouwde hangbrug in de Amerikaanse staat Washington.⁷⁷ Door grote tekorten bij de realisatie werd kostenbesparend opgetreden bij het ontwerpen van de brug; uiteindelijk werd gekomen tot het ontwerp van een zeer smalle brug met solide zijplaten. Al tijdens de constructie werd beweging van de brug waargenomen, na opening maakte de brug golvende bewegingen door de turbulentie. Experts weten de beweging aan de smalheid van het ontwerp en de robuuste zijplaten. Vier maanden na de oplevering begaf de Tacoma Narrows brug het. Albert Gunns schrijft over de brug:

- (P) Als het wegoervlak van de Tacoma Narrows brug meer dan twee banen breed was geweest - zoals bij andere langeafstandsbruggen het geval was - dan zou de normale ontwerp-praktijk hebben geleid tot een zwaarder en meer rigide wegdek dat minder vatbaar was geweest voor aerodynamische effecten.⁷⁸

De fysische generalisatie maakt hier de verbinding tussen het antecedent en de consequent. Ook in de economische geschiedenis, geschiedenis die qua onderwerp tegen sociologie en sociale geografie aanschuiven, kan geleend worden van wetten en generalisaties die de

---

⁷⁴ Bunzl, *Counterfactual History*, 849. Zie ook M. Bunzl, "The Logic of Thought Experiments," *Synthese* 106 (1996): 227-40. waarin Bunzl de functie van gedachtenexperimenten bespreekt.

⁷⁵ Tetlock en Belkin beschrijven 6 criteria voor kwalitatieve counterfactuals waarvan projecteerbaarheid er een is. Tetlock en Belkin, *Counterfactual Thought Experiments*, 16-31.

⁷⁶ Bunzl, *Counterfactual History*, 851.

⁷⁷ *Ibidem*, 850.

⁷⁸ A. Gunns, "The First Tacoma Narrows Bridge," *Pacific Northwest Quarterly* 72 (1981) 162-169, 165 via Bunzl, *Counterfactual History*.

waarschijnlijkheid van de counterfactual ondersteunen. Wederom kunnen we hier het voorbeeld van Fogel aanhalen, die aan de hand van generalisaties beredeneert hoe de groei van de Amerikaanse economie zou zijn beïnvloed als er geen spoorwegen waren aangelegd. Voor de takken van de geschiedwetenschap waar dergelijke generalisaties en theorievorming geen onderdeel uitmaken van de geschiedpraktijk, nemen redelijke overwegingen hun plaats in.⁷⁹

Wanneer we een counterfactual analyseren waarin geen fysische processen maar politieke besluitvorming onderwerp van het antecedent zijn, beslissen we over de aannemelijkheid van de counterfactuele claim door ons een redelijke voorstelling te maken van de keuzes van de historische actoren, en de beperkingen en historische context waardoor deze keuzes worden omgeven. Waar ik eerder sprak over de projecteerbaarheid van generalisaties kunnen we ook deze rationele overwegingen als projecteerbaar beschouwen: het is immers de zelfde redelijkheid als die waarmee we – bij voldoende inzicht in de situatie – de handelingen van anderen kunnen begrijpen en verklaren, met enige voorzichtigheid kunnen voorspellen. Een belangrijke vraag blijft wel of we met diezelfde overtuiging kunnen specificeren hoe actoren uit een ver verleden kunnen specificeren; kunnen beargumenteren wat ze wilden, wat ze geloofden. We stuiten hier op een wezenlijk probleem binnen de gehele historische methodologie. Het interpreteren van een activiteit of handeling is niet in logische formules onder te brengen en heeft daarmee een onvermijdelijk subjectief en volgens Huizinga zelfs ‘onmiskbaar irrationeel element’.⁸⁰ Het onderzoeksobject is misschien wel zo anders dat ook de kennis ervan en de eisen die we daaraan stellen, anders zijn. Wat echter duidelijk is, is dat de counterfactuele methodologie in problematiek vergelijkbaar is met de bredere historische praktijk; we maken immers regelmatig inferenties over de overwegingen van historische actoren binnen de geschiedwetenschappen.

Als we zoals Weber stelt, aannemen dat historici alleen kunnen bepalen wat er werkelijk is gebeurd door in gedachten na te gaan wat er mogelijk is geweest en voor welke keuzes de subjecten van ons onderzoek hebben gestaan, zou het dan niet zo zijn dat de counterfactuele claims die we expliciet formuleren naar aanleiding van deze impliciete oorzakelijke verbanden niet anders moeten worden beoordeeld dan de oorzakelijke claims zelf? De historicus fundeert deze interpretatieve verbanden informeel voor zover ze niet af te leiden zijn uit geleende generalisaties en fysische wetten. Vanuit breder wetenschapsfilosofisch oogpunt zouden we dit kunnen bevragen, en zoals H.W. von der Dunk kunnen concluderen dat geschiedenis een ‘onwetenschappelijke wetenschap’ is.⁸¹ Binnen deze geschiedtheoretische bespreking lijkt de juiste conclusie dat we aan de rechtvaardiging van counterfactuals geen andere eisen zouden moeten stellen dan aan de rechtvaardiging van gewone geschiedschrijving.

---

⁷⁹ Ik volg hierin gedeeltelijk de overweging van Martin Bunzl, die de onderbouwing van counterfactuele claims ontrafelt, zei het met meer nadruk op de basis van counterfactuals in causale claims.

⁸⁰ J. Huizinga ‘Over het esthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen’ p. 11-15 via Lorenz, *De constructie van het verleden*, 78.

⁸¹ H.W. von der Dunk, ‘Een onwetenschappelijke wetenschap’, in *Kleio heeft duizend ogen: over historie en historici* (Assen 1974) 1-22.

IV. BALANS

Er is iets aan de structuur van de counterfactual dat er voor zorgt dat ze met argwaan worden benaderd; een conclusie afleiden uit iets wat niet werkelijk is gebeurd geeft wetenschappers een ongemakkelijk gevoel; het lijkt epistemologisch ronduit slordig.

Verschillende aspecten aan deze signalering heb ik in deze scriptie genuanceerd. Of we de counterfactuele conditioneel inderdaad afleiden uit het antecedent kunnen we betwijfelen; in mijn bespreking van de epistemologie van de counterfactual blijkt dat het antecedent hierbij slechts de uitgangspositie vormt. De kwaliteit van de counterfactual zit in de wijze waarop antecedent en consequent op rationeel, casusspecifiek en theoretisch vlak met elkaar worden verbonden. De consequent wordt daarmee afgeleid uit niet enkel het antecedent maar ook de vakspecifieke kennis van de historicus. Of het gebruik van counterfactuals als epistemisch slordig kan worden beschouwd is ook aan de orde gekomen; er blijken verschillende manieren te zijn om counterfactuals af te leiden. Gradueel verschuivend van enerzijds logisch deductief uit fysische wetten, anderzijds afgeleid uit de geïnformeerde en redelijke interpretatie van de specifieke situatie. Dit gegeven moeten we concluderen dat we niet tot een enkelvoudige epistemologische conclusie kunnen komen: er is sprake van een kwalitatief verloop dat we ook als zodanig moeten benaderen.

De historische discipline is traditioneel gevoelig voor vraagstukken over epistemologische rechtvaardiging: de inferentiemethodes van de historicus zijn in dit opzicht uiterst kwetsbaar en volgens sommigen zelfs onwetenschappelijk.⁸² Binnen de wetenschappelijke methodologie is sprake van een impliciete hiërarchie. Bovenaan de wetenschappelijke pikorde staat de manipulatie die binnen de natuurwetenschap plaats heeft: in laboratoriumsituaties kunnen oorzaak-gevolgrelaties worden gecontroleerd en bestudeerd en factoren desgewenst worden toegevoegd of uitgesloten. Binnen de sociale wetenschappen kunnen oorzaak en gevolgrelaties worden bestudeerd door middel van statistische controle, die overigens gedragen worden door counterfactuele assumpties over de observationele data⁸³. Zowel de experimentele controle (we kunnen de geschiedenis niet opnieuw laten plaatsvinden, laat staan daarbij factoren uitsluiten) als de statistische controle (er zijn te veel specifieke variabelen om zaken vruchtbaar met elkaar te vergelijken) zijn binnen de historiografie niet voorhanden. Counterfactuele gedachtenexperimenten stellen ons – wanneer benaderd met de juiste historische kennis – in staat om mentale controle uit te oefenen op eenmalige, unieke gebeurtenissen en om door middel van historische overwegingen te begrijpen welke keuzemogelijkheden voorhanden waren. De geschiedwetenschappen hebben de counterfactuele analyse daarmee misschien meer nodig dan andere wetenschapsgebieden; historici kunnen het verloop van gebeurtenissen immers niet anders dan in gedachten over doen. Binnen deze redenering past ook de eerder genoemde uitspraak van Weber: historici kunnen alleen bepalen wat er werkelijk is gebeurd door in gedachten na te gaan wat er

---

⁸² H.W. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen: over historie en historici*, 1-22.

⁸³ A.W. van der Vaart (e.a.), *Algemene Statistiek* (collegedictaat cursus algemene statistiek Amsterdam 2008) 280.

mogelijk is geweest.⁸⁴ Het gebruik van counterfactuals past daarmee binnen de historische discipline en is, zoals ik heb betoogd, net als een experiment ingebed in een wetenschappelijke context, reproduceerbaar en kwalitatief te beoordelen.⁸⁵

Theoretische benaderingen van counterfactuals zijn vaak polemisch; ze omarmen of verwerpen het vruchtbaar gebruik van counterfactuals. Aan de hand van twee signaleringen uit deze analyse zal ik een meer genuanceerdere optie verkiezen: een pleidooi voor kwalitatieve evaluatie van de historische counterfactual. Het is allereerst de methodologische pluriformiteit van het gebruik van counterfactuals waaraan geen recht wordt gedaan met een polemische conclusie. Daarnaast blijkt uit de bespreking van methodologische, semantische, epistemische en historisch-specifieke bezwaren tegen het gebruik van counterfactuals dat het formuleren van kwalitatieve criteria uitkomsten biedt. Ik zal deze twee signaleringen hier nogmaals toelichten.

4.1 EPISTEMISCH PLURALISME

Counterfactuals worden, zoals ik heb betoogd, op verschillende manieren gebruikt binnen de historiografie. Een polemische conclusie over de epistemologie van de counterfactual zou deze nuance geen recht doen. In de analyse van het gebruik van counterfactuals heb ik laten zien dat historische counterfactuals meer of minder casusspecifiek kunnen zijn en in meer of mindere mate theoriegeïnformeerd. Er zijn zelfs historische counterfactuals die logisch zijn af te leiden uit fysische generalisaties, counterfactuals waarbij we nauwelijks stil staan wanneer we ze formuleren. Daarbij kunnen we een onderscheid maken tussen counterfactuals die worden gebruikt om contingentie te onderzoeken en counterfactuals waarbij juist de gevolgen van de daadwerkelijke gebeurtenissen worden onderzocht. Bovendien worden counterfactuals gebruikt als kritische toets voor het theoretisch kader. We kunnen ons afvragen of deze laatste vorm van counterfactuele gedachtenexperimenten een gelijkvormig epistemisch fundament behoeft, daar het gebruik hier de controle van de onderzoekspraktijk betreft, niet de theorievorming. Counterfactuele conditionelen vormen kortom op uiteenlopende wijze een uitdaging of verdieping van heersende analyses, claims en concepten. Ook de rechtvaardiging van de counterfactuele conditionelen kan, afhankelijk van het type counterfactual en het type generalisaties, op verschillende wijzen worden benaderd.

4.2 KWALITATIEVE DIFFERENTIATIE

Een tweede signalering baseer ik op de zojuist gegeven bespreking van de theoretische problemen die counterfactuals omgeven. Deze theoretische problemen lijken onder invloed van voorgestelde kwalitatieve criteria in mindere mate een rol te spelen bij historische counterfactuals. Zo bleken specificatie, hoewel vaak via collectieve schuld, een uitweg bij het probleem van pre-emption, en bleken de criteria van minimale wijziging en theoretische

---

⁸⁴ Lorenz, *De constructie van het verleden*, 155.

⁸⁵ E. de Greyter, *Gedachteexperimenten: een onderzoek naar epistemologie en legitimatie* (Masterthesis wijsbegeerte 2010-2011 Universiteit Gent) 57-60.

consistentie een oplossing te bieden voor de semantische bezwaren tegen counterfactuals. Het opperen van een kwalitatieve differentiatie is niet geïntendeerd als gemakkelijke uitweg maar, naar ik meen, een verstandige conclusie. Aan de hand van de kwalitatieve criteria was het mogelijk serieuze counterfactuals te onderscheiden van counterfactuals die we niet als legitiem zouden willen beschouwen. De kwalitatieve criteria bleken tevens flexibel: sommige konden onder omstandigheden zelfs worden losgelaten. Zo kan het antecedent soms historisch onwaarschijnlijk zijn en daarmee inconsistent wanneer we vasthouden aan de ceteris paribus clause. Als dit, zoals bij het counterfactuele scenario van Fogel, bedoeld is om niet de mogelijkheid van het counterfactuele scenario maar - door middel van weglating - de gevolgen van de gerealiseerde geschiedenis te onderzoeken, is dat geoorloofd. Per geval zal moeten worden beschouwd of de counterfactual aannemelijk is en bijdraagt aan het geschiedtheoretische doel. Een counterfactuele assumptie is daarmee zo goed als de assumpties over de achtergrondcondities die het antecedent en de consequent met elkaar verbinden.

NUANCE

Ik wil hier niet besluiten met het ongenueanceerd vrijpleiten van de historische counterfactual; wel meen ik dat het zowel ondoenlijk als ongerechtvaardigd is historische counterfactuals uniform te verketteren. Impliciet via oorzakelijkheidsuitspraken, expliciet als counterfactueel gedachtenexperiment worden binnen de historiografie alternatieven en mogelijkheden onderzocht voor dat wat er daadwerkelijk is gebeurd. Dat we dit doen is niet verwonderlijk: er is geen andere manier om de loop van de geschiedenis nader tegen het licht te houden dan in onze gedisciplineerde verbeelding. Dat is echter nog geen vrijbrief voor ongebreidelde speculatie. Een belangrijk verschil tussen alternatieve geschiedenis en counterfactuele conditionelen is dat we counterfactuele conditionelen kunnen beoordelen. Het antecedent en de consequent moeten op inzichtelijke en aannemelijke wijze met elkaar in verband worden gebracht. Het is daarom dat een kwalitatieve differentiatie gepast is en van kwalitatieve counterfactuals theoretische consistentie, minimale herschrijving en kwalitatieve historiografische inferentie wordt gevraagd. Daarmee hebben we geen waterdichte normatieve criteria voor goede counterfactuals maar een buigzaam beoordelingskader dat ons gevoelig maakt voor methodologische slordigheden en inconsistente conclusies. De kwalitatieve beoordeling is een werkwijze die de historische discipline ook past: deze is als geen andere discipline gewend om elke interpretatie, elke oorzakelijke relatie individueel te beoordelen aan de hand van de voorhanden zijnde historische kennis.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- Adams, E.W., 'Subjunctive and indicative conditionals', *Foundations of Language* 6(1) (1970) 89-94.
- Anderson, A.L., 'A note on subjunctive and counterfactual conditionals' *Analysis* 12(2) (1951) 35-38.
- Berger Waldenegg, G.C. 'What-if? Counterfactuality and History', in: D. Birke, M. Butter, T. Köppe, (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011) 130-149.
- Birke, D., Butter, M., Köppe, T. (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011).
- Black, J., *What if? Counterfactualism and the Problem of History*. (London: 2008)
- Blackburn, P., Bentham, J.F.A.K. van, Wolter, F. (Ed.), *Handbook of Modal Logic, Volume 3* (Amsterdam 2007)
- Bollens, J. *De meting van de effectiviteit van arbeidsmarktprogramma's*, WSE Report Steunpunt Werk en Sociale Economie (2007)
- Bunzl, M., 'Counterfactual History: A User's Guide', *American Historical Review* 109 (2004) 845-868.
- Burns, A.K., 'Counterfactual Contradictions', *Stanford Law Review*, JAN (2013).
- Brack, D. (ed.), *President Gore ... and Other Things that Never Happened* (Londen 2006).
- Brand, J.E., en Thomas, J.S., 'Causal Effect Heterogeneity' in S.L. Morgan, *Handbook of Causal Analysis for Social Research*, 189-213.
- Breen, R., Karlson, K.B., 'Counterfactual Causal Analysis and Nonlinear Probability Models' in S.L. Morgan, *Handbook of Causal Analysis for Social Research* (Dordrecht 2013) 167-178
- Chisholm, R.M., 'Contrary-to-fact-conditional', *Mind* 55, 220 (1946) 289-307.
- Collins, J., Hall, N., Paul, L.A. (ed.), *Causation and Counterfactuals* (Massachusetts 2004)
- Demandt, A., *History That Never Happened: A Treatise on the Question; What Would Have Happened If..?* (North Carolina 1993)
- Dunk, H.W von der, 'Een onwetenschappelijke wetenschap', in *Kleio heeft duizend ogen: over historie en historici* (Assen 1974) 1-22.
- Elster, J., *Logic and society: Contradictions and possible worlds*. (New York 1978)
- Elwenspoek, M., 'Counterfactual Thinking in Physics' in D. Birke, M. Butter, T. Köppe, (ed.), *Counterfactual Thinking – Counterfactual Writing* (Berlin 2011) 62-80
- Evans, R.J., *Altered Pasts. Counterfactuals in History* (Londen 2013)
- Ferguson, H. (ed.), *Virtual History: alternatives and counterfactuals* (London 2011[1997])
- Fintel, K. von, 'Subjunctive conditionals', in: G. Russell en D.G. Fara (ed.), *The Routledge companion to philosophy of language* (New York 2012) 466-477.
- Fogel, R.W., *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery* (New York, 1989)

- Fogel, R.W., *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History* (Baltimore 1964).
- Gelder, J. van (ed), *Klassieke bibliotheek latijnse geschiedschrijvers. Bloemlezing uit de werken van Sallustius, Caesar, Livius, Tacitus.* (Haarlem 1952).
- Greyter, E. de, Gedachteexperimenten: een onderzoek naar epistemologie en legitimatie (Masterthesis wijsbegeerte 2010-2011 Universiteit Gent) 57-60.
- Gool, S. van, 'Euclides van Alexandrië (325 vC – 265 vC): grondlegger van de axiomatic', in: *Pythagoras* (48 - 5) (2009) 28-32.
- Gunns, A., 'The First Tacoma Narrows Bridge', *Pacific Northwest Quarterly* 72 (1981) 162-169.
- Hart, H.L.A., *The Concept of Law* (Oxford 1961)
- Hawthorn, G., *Plausible Worlds: possibility and understanding in history and the social sciences.* (Cambridge 1991)
- Hirsch, E.D., Counterfactuals in Interpretation, in S. Levinson, S. Mailloux (ed.), *Interpreting Law and Literature: A Hermeneutic Reader* (Evanston 1988), 55-69.
- Hume, D., *An Enquiry concerning Human Understanding* (1748) (Oxford 1975)
- Kahneman, D., Varieties of counterfactual thinking. In N.J. Roese en J.M. Olson (ed.) *What Might have been: The social psychology of counterfactual thinking.* (New Jersey 1995) 375-396.
- Khong, Y.F., 'Confronting Hitler and Its Consequences', in: P.E. Tetlock en A. Belkin (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* (New Jersey 1996), 95-118.
- Lewis, D., 'Causation', *Journal of Philosophy*, 70 (1973) 556–567.
- Lewis, D., *Philosophical Papers: Volume II* (Oxford 1986)
- Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis.* (Amsterdam 2008).
- Mackie, J.L., *The Cement of the Universe* (Oxford 1980)
- Menzies, P., The Role of Counterfactual Dependence in Causal Judgements in C. Hoerl, T. McCormack en S.R. Beck (ed.) *Understanding Counterfactuals, Understanding Causation* (New York 2011) 186-207.
- Menzies, P., 'Counterfactual Theories of Causation' in Stanford Encyclopedia of Philosophy (2014).
- Merriman, J., *For Want of a Horse: Choice and Chance in History* (New York 1985)
- Pascal, B., *Pensées*, Léon Brunschwig ed. (Parijs 1976).
- Popper, K.R., 'Truth, rationality, and the growth of scientific knowledge' in: K.R. Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of scientific knowledge* (Londen 1972) 215-253
- Quine, W.V.O., *Word and object.* (Cambridge, Massachusetts 1960)

- Reiss, J., 'Counterfactuals, Thought Experiments and Singular Causal Inference in History' *Philosophy of Science* 76(5) (2009) 712-723.
- Seppälä, P., Counterfactuals and Causal Explanation in Historiography (Doctoraalscriptie department Filosofie, Geschiedenis, Cultuur en Kunststudies, 2012)
- Tetlock, P.E., Belkin, A. (ed.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics. Logical, Methodological, and Psychological Perspectives* (New Jersey 1996)
- Tucker, A., "Causation in Historiography", in: A. Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (West Sussex 2009) 98-108.
- Tucker, A., *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. (Cambridge 2004)
- Vaart, A.W. van der, (e.a.), *Algemene Statistiek (collegedictaat cursus algemene statistiek Amsterdam 2008)*
- Weber, M., 'Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation' in M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences* (New York 1949) 164-188.
- Weinryb, E., 'Historiographic Counterfactuals', in: A. Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (West Sussex 2009) 109-119.
- Wenzlhuemer, R., 'Counterfactual Thinking as a Scientific Method', *Historical Social Research* 34.2 (2009) 27-54.
- Woodward, J., *Making Things Happen: A Theory of Causal Explanation* (Oxford 2003)